

Akademie věd
České republiky

**TEZE
K DISERTAČNÍ PRÁCI**

PSYCHOLOGIE DEMOKRACIE

Teze disertace

k získání vědeckého titulu „doktorka věd“

ve skupině sociální a humanitní vědy

Psychologie demokracie

Komise pro obhajoby doktorských disertací v oboru psychologie

Jméno uchazeče: PhDr. Martina Klicperová, CSc.

Pracoviště uchazeče: Psychologický ústav AVČR, v. v. i.

Místo a datum: Praha 2019

Projekt byl podpořen grantovým úkolem GAČR #15-11062S

Obsah

Úvod

1. Psychologické sondy do totalitní minulosti
 - 1.1 Vyrovnávání se s totalitou, svoboda vnější a vnitřní
 - 1.2 Metody a důsledky propagandy - politická rétorika, politické procesy a „vraždy charakteru“
 - 1.3 Frustrace potřeb v době nesvobody
 - 1.4 Dědictví totality: Post-totalitní syndrom
2. Zlomové okamžiky české a československé historie a jejich psychologické aspekty
 - 2.1 Mnichov
 - 2.2 Druhá republika
 - 2.3 Sametová revoluce
 - 2.4 Souhrn: Nenásilné řešení konfliktů v české tradici
3. Koncept kvalitativního občanství
 - 3.1 Teoretická typologie občanství
 - 3.2 Empirické typy občanství v současné Evropě
4. Psychologické atributy demokratičnosti
 - 4.1 Demokratická politická kultura
 - 4.2 Občanská slušnost
 - 4.3 Vlastenectví a nacionalismus
 - 4.4 Demokratický mír – Pax democratica
 - 4.5 Komplexní pohled na občanské ctnosti
5. Psychologie demokracie – životaschopná disciplína politické psychologie
 - 5.1 Demokratické paradoxy a základní paradox demokracie
 - 5.2 Volnost – rovnost - bratrství jako psychologické předpoklady demokracie
 - 5.3 Závěr: Psychologie demokracie – aktuální téma a rodící se interdisciplína

Literatura

Resumé v češtině

Resumé v angličtině

Úvod

O prosociální a antisociální chování jsem se zajímala již v době pregraduálního studia, možnost věnovat se otevřeně tématu politické psychologie se mi ale otevřela až se změnou režimu v r. 1989. Do té doby mi jako nestraníkovi ostatně byla možnost zaměstnání na akademickém pracovišti odepřena (s výjimkou interní vědecké aspirantury). Již od konce 80. let jsem ale byla zvána přednášet na americké univerzity, konkrétně na Stanfordovu univerzitu, na Státní univerzitu v San Diegu a na Arizonskou státní univerzitu. Revoluční přeměny ve vlasti a možnost osobního setkání s předními politology a sociálními psychology vyústily v mou profilaci směrem k politické psychologii. Setkání s psychology P. Zimbardem a B. Cialdinim, s politology G. Almondem a zejména pak Ivo K. Feierabendem byly inspirativní, znamenaly počátek mé mezinárodní výzkumné spolupráce a také samostatné odborné profilace.

Nejprve mne zaujalo téma totalitního dědictví a přechodu k demokracii, posléze otázka psychologických dispozic pro demokratický režim. V rámci disciplíny politické psychologie mi postupně začal krystalizovat nový obor – psychologie demokracie. Vznikal tak, jak jsem postupně získávala ucelenější obraz o psychologických aspektech demokracie z perspektiv různých oborů i metod. O této nové disciplíně jsem přednášela (mj. zvaná přednáška na světovém psychologickém kongresu v Yokohamě), založila jsem a vedu sekci “Politické psychologie a psychologie demokracie” při Českomoravské psychologické společnosti (ČMPS). Reprezentuji Českou republiku také jako delegát ve vrcholné psychologické asociaci – Mezinárodní unii psychologické vědy (IUPsyS), kde jsem byla zvolena i do Výkonného výboru. Ve své organizační i publikační činnosti usiluji o zdůraznění humanistických aspektů psychologie, resp. o to, aby byl tento obor vnímán jako advokát prosociální a humanistické politiky.

1. Psychologické sondy do totalitní minulosti

Dějiny jsou pro politickou psychologii základním zdrojem. Zabývala jsem se vysvětlením rozmanitých strategií vyrovnávání s útlakem a násilím a dokumentovala typologii těchto strategií na příkladech z českých dějin. Použila jsem přitom jak idiografický tak nomotetický přístup.

Sondy do totalitní minulosti jsem zaměřila na extrémní historickou zkušenost z období teroru (politických procesů v Sovětském svazu a Československu) i na pozdější krotší období normalizace. Předmětem mého zájmu přitom byly jak prožitky a vzpomínky obecné populace, tak osudy disidentských elit. Popsala jsem psychologické aspekty komunistického teroru a propagandy a mj. i pokus o „atentát na charakter“ V. Havla. Zdůrazňuji, že v případech, kdy režim vyžadoval souhlas veřejnosti s ostouzením či dokonce popravami nepohodlných disidentů, se *oběťmi nestávali jen odsouzení*, ale i široké vrstvy obyvatel, zejména pokud byly ke spolupráci přinuceny spíše měkkými prostředky. Jak známo z teorie kognitivní dominance, hrubý nátlak si člověk zracionalizuje, zatímco měkčí nátlak bývá pro změnu postojů nejúčinnější.

K vyložení logiky tzv. „gulášového socialismu“ jsem použila především *Maslowovy hierarchické teorie potřeb*. Komunistický režim uspokojoval především potřeby nižší a svobodné sebeaktualizaci bátil. V jiné studii (založené na průzkumu provedeném s J. Košťálem) jsme ukázali, jak podstatně se lišilo uspokojování potřeb lidí v autoritářské společnosti od uspokojování potřeb po demokratickém převratu. *K vysvětlení nepoměru mezi reminiscencí minulosti a současnými frustracemi jsem použila souhrn psychologických a ekonomických teorií.*

Největším mým přínosem v této oblasti ale zřejmě je zdůraznění konstelace psychologických rysů příznačných pro post-komunismus a postulování *‘post-totalitního syndromu’*. Ten také doznal největšího ohlasu v odborné literatuře. Vedla jsem několik mezinárodních studií, ve kterých byl výskyt tohoto syndromu empiricky ověřen.

1.1 Vyrovnávání se s totalitou, svoboda vnější a vnitřní

Tak jako se společnosti liší mírou svobody, kterou dovolí svým obyvatelům, liší se i občané mírou své *svobody vnitřní*. V nesvobodných zemích mohou žít vnitřně nezávislí disidenti a naopak v zemích se svobodnými režimy lidé vnitřně duševně spoutaní - závislí či odcizení. Toto téma je zpracováno v disidentské literatuře, mj. i ve známém proslavu V. Havla v americkém kongresu, kde uvedl, že lidé žijící pod totalitním balvanem mohou světu leccos nabídnout, neboť měli více času k přemýšlení než lidé svobodní. Téma svobody (liberalismu, svobody vnitřní i vnější, Berlinovy svobody od- a svobody k-) jsme zpracovali v podrobné přehledové studii *Od totalitní zkušenosti k demokratickému charakteru* pro Ministerstvo zahraničních věcí (Klicperová & Feierabend, 2008) a téma svobody a odpovědnosti v kapitole monografie *Ready for Democracy* (Srnc & Klicperová-Baker, 1997).

S vnitřní svobodou člověka souvisí i jeho strategie vyrovnávání se s útlakem. Tématem jsem se zabývala jak v kontextu individuálního vzdorování psychologické propagandě v období politických procesů (Tabulka 1, Klicperová-Baker, v tisku a), tak i ještě podrobněji v kontextu českých dějin (Tabulka 2, Klicperová-Baker, v tisku b).

Z uvedených kategorií je psychologicky nejzajímavější a snad nejpodrobněji popsána strategie kompromisu. Existuje bohatá literatura o „dvojím životě“, veřejné a soukromé morálce či rozděleném ‘já’ (Klicperová, Feierabend a Hofstetter, 1997a, Scheye, 1991, Šebek, 1990). Svým způsobem s touto tematikou rezonuje i v současné době aktuální téma alternativní reality, alternativních fakt a „fake news“. V praxi ovšem bývá těžké odlišit konformitu skutečnou a předstíranou – účelový kompromis. Ostatně mnozí lidé sami nemívají jasno ve svém chování a

podléhají retrospektivním sebeklamům jak o své morálnosti v době nesvobody, tak o své integritě v běžném životě (Klicperová-Baker a Košťál, 2017).

Tabulka 1 Zjednodušená typologie vyrovnávání se s útlakem

PASIVITA	KONFORMITA	KOMPROMIS	ODBOJ
(a) Naivní (před-politický) <i>parochialismus</i> (b) kalkulované, racionální stažení se (rational choice) (c) <i>alienace</i> , odcizené (post-politické) stažení se z veřejného prostoru	<i>Úplná identifikace s autoritou</i> v chování i vnitřních postojích (např. identifikace s agresorem – tzv. Stockholmský syndrom)	<i>Ústupky autoritě</i> ve formě povrchního podrobení se na veřejnosti, ale uchování si nekonformních soukromých postojů (dualita rolí, „dvojitý život“)	<i>Morální integrita</i> svědomí i chování. <i>Aktivní rezistence</i> (např. legionáři, odboj za okupace, disidenti, Havlův „život v pravdě“)

Kategorie uvnitř Tabulek 1 i 2 ovšem nejsou ve vzájemně exklusivním vztahu. Lidé mnohdy oscilují mezi více strategiemi, když se ocitají v různých situacích. Navíc i v důsledku měnících se politických poměrů dochází k vývoji postojů jednotlivců i celých národů. Vzpomeňme např. statečného odboje Čechoslováků a masové rezistence během mobilizací v době ohrožení nacismem v roce 1938 i odhodlání během sovětské invaze o 30 let později. Ten statečný národ byl sotva k poznání po mnichovské krizi a během normalizace, kdy většina sklouzla do modu kompromisu, ne-li přímo do naprosté konformity. Ztráta vnitřní svobody jednotlivců pak vedla k obecnému pocitu naučené bezmocnosti známé ze Seligmanových pokusů s uvázanými psy. Další překvapivou proměnu národní psychologie z područí k otevřenému odboji velké části obyvatel vyvolala sametová revoluce v r. 1989 (viz oddíl 2.3).

1.2 Metody a důsledky propagandy - politická rétorika, politické procesy a „atentát na charakter“

Totalitní režimy se u moci udržovaly kromě monopolu fyzické síly také všudypřítomnou propagandou. Pár studií jsem věnovala analýze psychologických praktik, které používal komunistický režim při nátlaku na veřejnost a pokusech o diskreditaci M. Horákové a V. Havla (Klicperová-Baker, v tisku a, 2014a).

Extrémním příkladem totalitní propagandy byly tzv. *politické procesy*. Jednalo se o široce publikovaná soudní řízení s předem daným scénářem i rozsudkem. Je příznačné, že komunistické politické procesy vykazovaly značnou podobnost s procesy středověké inkvizice (Lukeš, 2013). Politické procesy lze považovat za extrémní formu tzv. atentátu na charakter.¹ Politický proces vrcholí nejen spektakulární popravou charakteru, ale i fyzickým odstraněním osoby samotné. Ve své studii ale zdůrazňuji, že *oběť není jen odsouzený*. Vzhledem k aktivnímu zapojení veřejnosti jak ve 30. letech v Sovětském svazu tak po Únoru 1948 v Československu, politické procesy zřejmě morálně zmrzačily i velkou část veřejnosti. Vždyť jen rezolucí za tvrdé postrestání Milady Horákové bylo na 6300 (Formánková a Koura, 2008).

¹ Zde je na místě zdůraznit připomínku dr. Ivana Havla (2017), že „character assassination“ ve své podstatě není popravou charakteru, ale popravou veřejné image charakteru dotyčného.

Tabulka 2 Převládající strategie řešení konfliktů (od adaptace ke konfrontaci) ve významných (Klicperová-Baker, v tisku b)

ADAPTACE					
KONFORMITA, KAPITULACE		SMLOUVÁNÍ		EXIL	
Racionální volba kapitulovat spíše než riskovat boj		Smlouvání, negociace		Exil do zahraničí či vnitřní exil do soukromí	
VŮDCI	OBČANÉ	VŮDCI	OBČANÉ	VŮDCI	OBČANÉ
<u>1938 Mnichov – vzdání se Hitlerovi</u> <u>1939-1945 vzdání se Hitlerovi</u> <u>1948- vzdání se komunistickému puči</u> <u>1968 vzdání se invazi</u> <u>1969-1989 kolaborace</u>	1939-1945 podřízení se nacismu 1948- přijetí komunismu 1969- <u>kolaborace</u> 1992 smíření se s rozdělením státu	1938- Snaha české vlády mírnit nacistický útlak <u>1968 Pražské jaro</u> 1968 smlouvání s Moskvou <u>1989 sametová revoluce</u> <u>1992 dělení Česko- slovenska</u>	1968 <u>Pražské jaro</u> <u>1969- kompromisy</u> 1992 demonstrace za referendum	1914-1918 politici v exilu 1938- politici v exilu 1989- komunisté z politiky do businessu	<u>1914-1918 patrioti do legií</u> 1938- patrioti do spojeneckých armád 1948 velká exilová vlna 1968 velká exilová vlna 1969- masová exilová vlna do soukromí

obdobích moderních českých a československých dějin. Rozhodující události jsou podtrženy

KONFRONTACE					
NENÁSILNÝ ODPOR Nepodrobení se, demonstrace, kreativní odpor, disidentské sítě		PŘIPRAVENOST K NÁSILÍ Odhodlanost k použití síly		NÁSILNÁ KONFRONTACE Použití síly	
VŮDCI	OBČANÉ	VŮDCI	OBČANÉ	VŮDCI	OBČANÉ
<u>1918</u> <u>Masaryk</u> <u>zakládá</u> <u>ČSR</u>	<u>1938</u> <u>masové</u> <u>demonstrace</u>		<u>1938</u> <u>Úspěšné</u> <u>mobilizace</u>	<u>1914-1920</u> <u>exil organizuje</u> <u>legie</u> 1919 válka o Těšínsko	<u>1914-1920 legie</u> <u>československé</u>
1939-1945 resistance	1939-1945 odboj	1942 exilová vláda organizuje odpor		<u>1942 atentát na</u> <u>Heydricha</u>	1939-1945 Českoslovenští vojáci bojují v Británii a SSSR
1948 odpor F. Kriegela	1948 studenti demonstrují	1948—1968 státní terrorismus mj. výrazem konformity k Moskvě	1968 lokální odpor proti invazi	od 1948 <u>komunisický</u> <u>státní teror,</u> násilí proti disidentům a demonstrantům	1945 Pražské povstání, msta Němcům
	1951 protesty v Plzni				1951 bratři Mašínové
	1968 – masový kreativní odpor	1969—1989 státní totalitarianismus mj. výrazem konformity k Moskvě			1968 sporadický fyzický odpor proti okupaci, sebeobětování (Palach aj.)
	1977 - Charta 77				
1999- Češi v NATO dávají přednost humanitní participaci před bojem	<u>1989 sametová</u> <u>revoluce</u>			1989 násilí na Národní třídě	
	1990- Neochota k ozbrojeným akcím v NATO				

Lze jen diskutovat o tom, do jaké míry byla pro konformitu polehčující okolností nedávná zkušenost nacistické okupace. Až o dvě tři generace později, v době znovunabyté svobody, je amorálnost 50. let opět silně reflektována, a to nejen v odborné literatuře, ale i v povědomí občanů.²

K lámání charakteru docházelo v českých zemích opakovaně, mj. za *normalizačních* prověrek po nástupu prezidenta Husáka v r. 1969, kdy byli občané nuceni k souhlasu s okupací, či během tzv. Anticharty, když byly konformující tlaky zaměřeny na uměleckou elitu. (V obou případech docházelo ke korupci charakteru obyvatel a využívání mechanismů kognitivní disonance, kdy mírnými hrozbami a incentivy dochází k zvláště silnému vynucování významných změn v chování a postojích.)

Kampaň Anticharty byla potenciálně velice účinná, protože ťala do podstaty českého patriotismu v jeho nejcitlivější, kulturní složce (viz též bod 4.3 zaměřený na charakter českého vlastenectví). Anticharta byla v první řadě zaměřena na zlomení charakteru předních umělců – zpěváků a divadelníků.

Samostatnou kapitolu jsem věnovala neúspěšnému pokusu očernit, resp. „popravit charakter“ disidenta Václava Havla. Na selhání propagandistické kampaně se podílely četné fenomény, mj. sofistikovanost elit, přístup obyvatel k alternativním informačním zdrojům i příznivá mezinárodní politická situace (Klicperová-Baker, 2014a). V. Havel nebyl morálně zdiskreditován a stal se oblíbeným prezidentem.

Komunistické a disidentské rétorice jsem věnovala další studii. V té též zachycují specifčnosti komunikace revolučního davu a také specifika orátorského umění V. Havla, především jeho éthos a logos (Klicperová-Baker, 2015).

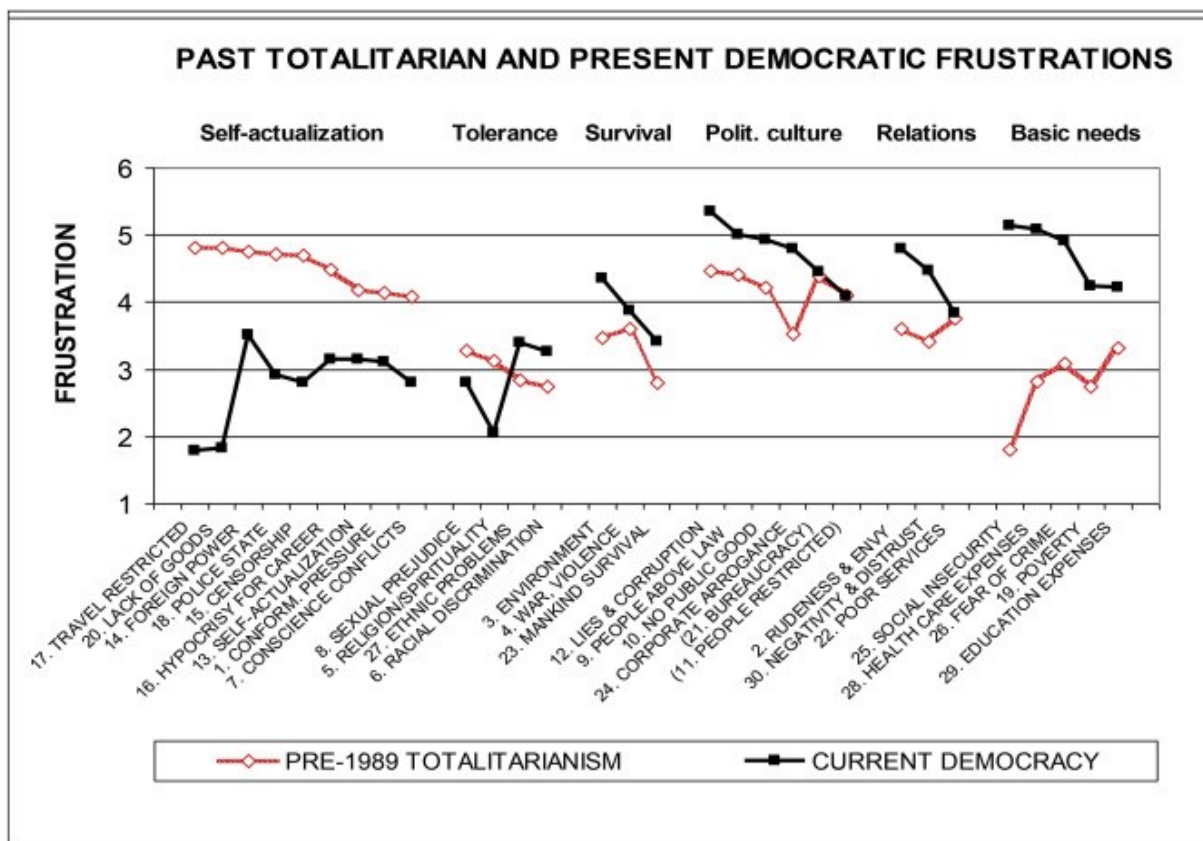
1.3 Frustrace potřeb v době nesvobody

Míru frustrace a satisfakce před rokem 1989 a v současnosti jsme sondovali originálním dotazníkem na reprezentativním národním výběru občanů ČR v roce 2008 (N = 1093), při splnění psychometrických požadavků na CFA, Cronbachovu alfu a goodness-of-fit šestifaktorového modelu frustrovanosti (Klicperová-Baker a Košťál, 2017). Ukázalo se, že profil současných frustrací silně kontrastoval s frustracemi, které respondenti vztahovali ke komunistickému režimu, viz Graf 1.

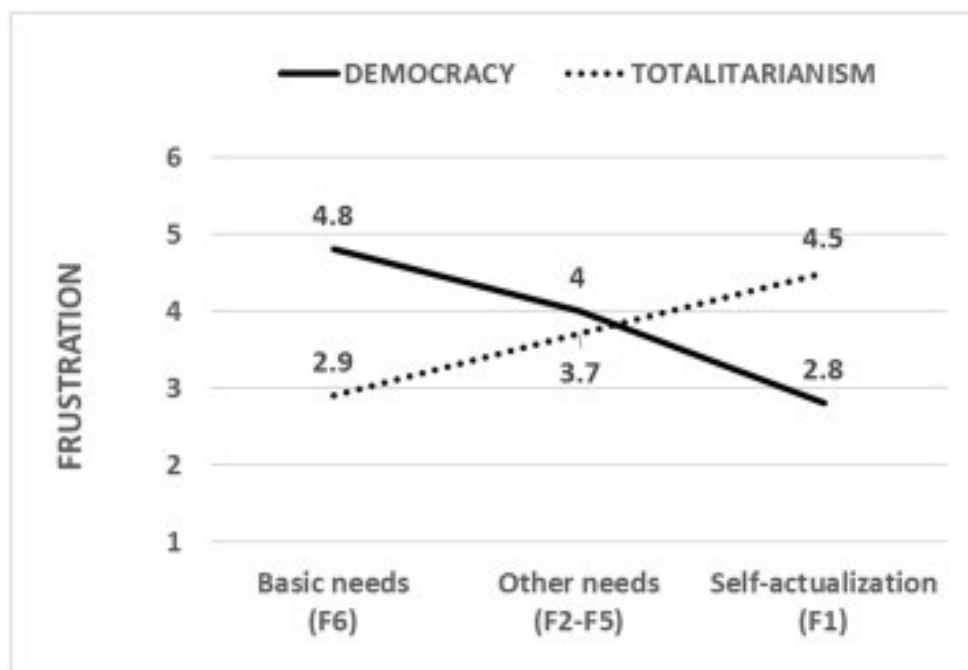
Respondenti si dobře pamatovali frustraci z útlaku a omezené seberealizace, ale zároveň i poměrně dobré uspokojení základních potřeb (ostatně proto se pozdní fázi komunismu přezdívalo „gulášový komunismus“). Téměř jako podle učebnice teoretika motivace A. Maslowa, režim uspokojoval potřeby podle jejich přirozené naléhavosti. Základní potraviny, bydlení, voda, energie byly subvencovány, práce nejen dostupná, ale nevyhnutelná, ale luxusní zboží bylo těžko dostupné a svobodná sebeaktualizace tvrdě postihována.

Demokracie a svobodný trh jako by pak ale maslowovskou pyramidu obrátily vzhůru nohama (viz Graf 2): uspokojení potřeby sebeaktualizace už bráněno není, ale respondenti zdůrazňovali frustraci základních životních potřeb, ztrátu obecného pocitu bezpečí a sociálních jistot. Silně si též stěžovali na korupci a nízkou politickou kulturu a také na pokles slušnosti, zejména na vzrůst hrubosti, závisti a xenofobie. Aktuální frustrace byly pociťovány s daleko silnější naléhavostí než frustrace v období totality. Jako by se společenská situace nezlepšila, ale zhoršila, viz Tabulka 3.

² Podle šetření agentury STEM (2008) vidí občané ČR větší morální problém v politických procesech než v daleko více diskutované pomnichovské kapitulaci.

Graf 1 Frustrace za totality a nyní. Rozdíly mezi měřeními jsou významné s výjimkou položek 11 a 21. Ilustrace převzata ze studie Klicperová-Baker & Košťál (2017), *Communist and Post-Communist Studies*

Graf 2 Kontrast v uspokojování základních a vyšších potřeb tehdy a nyní.

Tabulka 3 Orientační porovnání výskytu vybraných negativních jevů před r. 1989 a nyní podle výpovědi národního vzorku respondentů České republiky

Frustrace v době nesvobody byla vyšší než v demokracii = svoboda přinesla ZNAČNÉ ZLEPŠENÍ	Frustrace v době nesvobody vyšší než v demokracii = svoboda přinesla ZLEPŠENÍ	Frustrace v době nesvobody a v demokracii PŘIBLIŽNĚ STEJNÁ	Frustrace v době nesvobody nižší než v demokracii = svoboda přinesla ZHORŠENÍ	Frustrace v době nesvobody nižší než v demokracii = svoboda přinesla ZNAČNÉ ZHORŠENÍ
Cenzura a filtrování informací	Tlak ke konformitě	Nedostatek krásy	Hrubost a závist	Chudoba
Nemožnost svobodně cestovat	Náboženská a spirituální frustrace	Sexuální předsudky	Obavy z ničení životního prostředí	Sociální nejistota
Policejní stát, donášectví	Nemožnost žít podle svého svědomí	Omezování zásahů prostých lidí do politiky	Strach z války, konfliktů	Doplácení/ podplácení ve zdravotnictví
Nedostatek některého zboží	Nemožnost seberealizace	Byrokracie, zastrašování	Rasová diskriminace	
	Diktát cizí moci	Nekvalitní služby	Zvýhodňování některých lidí před zákonem	
	Politická přetvářka kvůli kariéře		Politika zanedbávající prospěch celé společnosti	
			Lež a korupce v politice	
			Strach, zda lidstvo přežije	
			Arogance firem a podniků	
			Strach ze zločinců	
			Neřešení otázek etnických menšin	
			Doplácení/podplácení za vzdělání	
			Nedůvěra, špatné mezilidské vztahy	
			Nedostatek času na posezení s přáteli	

Poněkud překvapivé výsledky studie byly diskutovány v kontextu různých psychologických teorií, zejména

- (a) v pojmech Maslowovy hierarchie hodnot;
- (b) ve vztahu k teorii systemické frustrace (tj. individuální frustrace obecně připisované politickému systému, kdy lidé zažívají nepoměr mezi sociálními aspiracemi a mírou sociálních neúspěchů - viz Feierabend a Feierabend, 1971);
- (c) teorií relativní deprivace (když lidé nezažívají taková zlepšení jako ti, se kterými se srovnávají) – viz Feierabend & Feierabend, 1971; Gurr, 1972; Stewart, 2006 aj.;
- (d) v pojmech nejistoty a vyhnutí se riziku – lidé jsou frustrováni současnou nejistotou, populace náchylná k cynismu a pesimismu nevidí v nejistotě výzvu, ale ohrožení; přitom lidé pociťují ztráty intenzivněji než zisky (Kahneman, 2013; Kahneman a Tversky, 1984);
- (e) nostalgie a „Ostalgie“ (Gioni et al., 2011);
- (f) motivované amnézie (Kruglanski a Webster, 1996);
- (g) a v pojmech účinku recentnosti (Brunnbauer a Troebst, 2007).

S tematikou reminiscence, nostalgie a resentmentu volněji souvisí také tematika časové perspektivy (např. dimenze ‘negative past’ ‘positive past’) a technika Zimbardova inventáře časové perspektivy (ZTPI), kterou jsem převedla do češtiny a metodologicky ověřovala (především s K. a J. Lukavskými a J. Košťálem) a zjišťovala možnosti použití Zimbardova inventáře i v klinické praxi (s R. Ptáčkem a S. Weissenbergerem).

1.4 Dědictví totality: Post-totalitní syndrom

V post-totalitních společnostech pozorujeme některé typické sklony:

- Převahu negativních emocí
- Poruchy identity a individuality (např. nízké či přebujelé sebevědomí)
- Poznávací poruchy (např. černobílé myšlení, myšlenková rigidita)
- Pasivitu, naučenou bezmocnost
- Amorálnost, absence ctností, pocitu viny, odpovědnosti, svědomí

Občané přivyklí životu v útlaku měli obyčejně potíže s odpovědným životem na svobodě. Alespoň anekdotické postřehy lze nalézt ve většině post-totalitních zemí. Tabulka 4 podává ilustrativní výběr autorů, zemí a post-totalitních „nálepek“.

Tabulka 4 Ekvivalenty post-komunistického syndromu v různých zemích

AUTOR (ROK)	POST-totalitní psychika
Dainov & Gamizov (1995)	uzavřená mentalita (Bulharsko)
Fibich (1996)	mentalita reálného socialismu, totalitní mentalita osobnosti (Česko)
Goldfarb (1991)	posttotalitní mysl - (Rusko)
Holý (2010)	malý český člověk - (Česká republika)
Klicperová et al. (1997a)	post-totalitní syndrom
Koralewicz & Ziolkowski (1990)	socialistická mentalita - (Polsko)
Marlinová (1992)	post-totalitní mentalita (Československo)
Marody (1991)	sociální podvědomí
Mihailescu (1993)	psychol. poškození a mentální stereotypy - (Rumunsko)
Mikheyev (1987)	sovětská mentalita
Milosz (1953)	otrocká mysl (Polsko)
Scheye (1991)	středoevropská psychická struktura
Sztompka (1993)	civilizační nekompetence (Polsko)
Tischner (2005) a Tyszka (2009)	Homo sovieticus a Homo sovieticus – next generation
Vainshtein (1994)	totalitní veřejné vědomí - (Rusko)
Watts (1994)	socialistická („zvyčhodněná“) osobnost Německo
Zeman (1992)	totalitní psychologie, populistický syndrom (Československo)

Hlavní symptomy post-totalitního syndromu jsem se pak pokusila utřídit podle psychologických procesů a podle společenské úrovně, viz. Tabulka 5.

Tabulka 5 Hlavní symptomy post-totalitního syndromu

Úroveň:	Individuální	Interpersonální	Institucionální	Společenská
Psychologické procesy:				
Emoce	Úzkost, deprese, nostalgie	Nedůvěra, závist, nenávisť	Apatie, cynismus	Pesimismus, xenofobie
Kognice	Rigidita, defenzivní mechanismy	Nedůvěra	Naivita či prohnanost	Černo-bílé myšlení
Aktivita	Pasivita, naučená bezmocnost	Fixace na rodinu, konformita	Pocit malé účinnosti (self-efficacy)	Vyhýbání se odpovědnosti
Self	Potlačená individualita	Pocit méněcennosti	Bezmoc či naopak prohnanost	Perspektiva „my“ versus „oni“, deficit občanských ctností, deficit vlastenectví
Morálka	Sobectví, absence pocitu viny	Hrubost, podvádění	Racionalizace zlodějny	Parasitismus, alienace

Typický soubor symptomů se ve své extrémní formě blíží až klinickému obrazu - syndromu (Klicperová, 1996, 1997, 1998; Klicperová, Feierabend, Hofstetter 1997a, Klicperová-Baker, Feierabend, Hofstetter 1999a). Přitom lze rozeznat dva obecné druhy post-totalitní odchylky od žádoucí psychologické normy:

- a) pasivní, sociálně závislý typ vyznačující se hlavně tzv. naučenou bezmocností
- b) aktivní, sociálně dravčí typ, zneužívající své znalosti systému na úkor ostatních

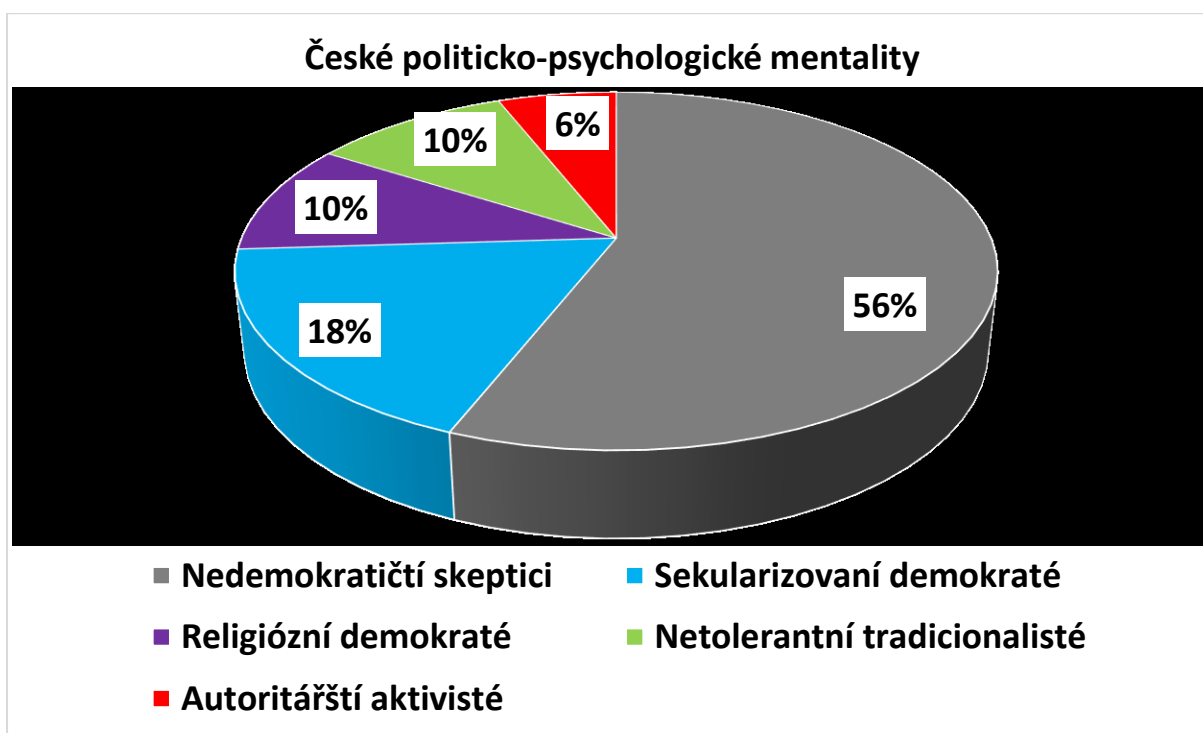
Tento syndrom slouží k přežití útlaku, resp. je jeho důsledkem, ve svobodné demokratické společnosti je ale problematický. Navyklou pasivitou a negativismem brání rozvoji demokratické samosprávy a otvírá cestu k pohodlným zkratkám ve formě následování populistických a demagogických svodů. *Svou nemorálností a odcizeností tento syndrom podryvá samou podstatu demokracie, která je založena na slušnosti a dobré vůli.*

Spolu s kolegy z jiných oborů a zemí jsme provedli několik studií, ve kterých jsme výskyt post-totalitního syndromu ověřovali jak na příležitostných výběrech východoevropských a amerických studentů, tak i na národních vzorcích ve střední a východní Evropě: Gudauskas et al. (1999), Hofstetter et al. (2000), Kovacheva, Klicperová-Baker, & Titarenko (2004), Klicperová-Baker et al. (2007), Klicperová-Baker, Feierabend, & Košťál (2010). V prvních sondách provedených záhy po revoluci na příležitostných vzorcích studentů se k našemu překvapení v českých vzorcích post-totalitní syndrom nevyskytl. Čeští studenti, kteří ostatně byli hnací silou sametové revoluce, post-totalitní syndrom neprojevovali, naopak. Manifestovali přímo vzornou občanskou kulturu (viz oddíl 4.2 a Obrázek 2).

Masivní výskyt post-totalitního syndromu jsme ale zjistili a) v širěji založených studiích zaměřených na reprezentativní vzorky populací, tedy nejen na vysokoškoláky, b) na studiích zaměřených dále na východ Evropy a c) později, poté co opadlo nadšení z revoluce.

Např. v našem výzkumu středo-východní Evropy (Klicperová-Baker et al., 2007), který zahrnul Bělorusko (N = 1000), Českou republiku (N = 1048), Bulharsko (N = 897) a Slovensko (N = 525), se ukázal post-komunistický syndrom jako jeden z hlavních faktorů: Dominantní mezinárodní Q-faktor, který jsme nazvali „Závislý a po bezpečí toužící negativistický postkomunismus“, zosobnil ostentativní pasivitu a závislost bez aspirací, snahu vyhnout se riziku a paternalismus. Zároveň vyjádřil i obavu z nepřátelského světa a jen malou míru tolerance vůči ostatním (více v oddíle 4.2).

Post-komunismus se silně ukázal také ve studii evropských mentalit, ve které jsme s kolegou Košťálem prováděli sekundární analýzu dat European Values Study (EVS), vlny 2008-2010 (44 zemí, N = 63.281). Shluková analýza odlišila poměrně sofistikovaný, ale odcizený post-komunistický syndrom (‘Nedemokratický skepticismus’) od naivního ‘Netolerantního tradicionalismu’. Přičemž nejsilnějším místem výskytu byl středoevropský region, konkrétně Maďarsko a Česká republika. Graf 3 ilustruje prevalenci dílčích mentalit v českém národním vzorku. ‘Nedemokratický skepticismus’ je mentalita, ve které převládaly ostentativně nedemokratické, skeptické až cynické postoje a kterou charakterizoval až demonstrativní nezájem o účast ve volbách a o demokracii vůbec, malá důvěra v ostatní lidi a také výrazný cynismus, pokud jde o zájem o lidi, kteří potřebují pomoc (více opět v oddíle 4.2).

Graf 3 Výrazné zastoupení nedemokratického skepticismu mez českými mentalitami v r. 2008 (Klicperová-Baker a Košťál, 2015)

Zvláště podrobnou analýzu post-komunistického syndromu ve Východní Evropě jsme s kolegou Košťálem vypracovali pro monografii *Changing values and identities in the post-communist world* (Klicperová-Baker & Košťál, 2018). Tam mj. upozorňujeme na rozdíl v mentalitách mezi post-sovětským jádrem (Rusko, Bělorusko, Ukrajina), Pobaltím a střední Evropou; demonstrujeme tam také efekt věku a některé překvapivé vztahy mezi vzděláním, skepticismem a radikalismem.

2. Zlomové okamžiky české a československé historie a jejich psychologické aspekty

Z politicko-psychologického hlediska jsou zvláště výmluvné zlomové okamžiky, které představují výzvu pro občany i elity. Níže popsané studie vznikly vesměs na výzvu nakladatelů či jako podklad ke zvaným přednáškám na konferencích.

Studie o Mnichově byla vyprovokována kolegy z Mezinárodní společnosti politické psychologie (ISPP), kteří mne upozornili na Beiselovu interpretaci mnichovské etapy českých dějin v pojmech sebevražedného pužení. Považovala jsem zprvu Beiselovo dílo za nevědecký exces, ale obsažná a skvěle ilustrovaná kniha (Löwovy dobové karikatury) navíc s maximálním ratingem na Amazonu mne vyprovokovala k odezvě. Pojala jsem Mnichov kontrastně, v pojmech kulturního liberálního vlastenectví.

Studie o druhé československé republice vznikla s prof. Feierabendem, kterého jsem považovala za neopomenutelného svědka (jeho otec, Ladislav Feierabendem byl ministrem Benešovy vlády). Jednalo se více méně o paralelní spolupráci, ve které jsme se jen těžko dobírali konsenzuálního závěru. Nejsouc historikem, hledala jsem oporu svého chápání druhé republiky ještě v historikovi A. Kostlánovi, studie tak je nakonec společným dílem psychologa, politologa a historika.

Sametová revoluce pro mne byla zlomovým momentem jak z lidského, tak profesionálního hlediska. Byla to vlastně ona, která mne k psychologii demokracie nepřímou nasměrovala. Nenásilné prvky v politické změně mne proto hluboce zajímají a podrobně jsem se věnovala jejich identifikaci a analýze.

Smírné řešení konfliktu se zdá pro moderní českou historii příznačné. V různých kontextech se k němu proto vracím (Klicperová, Feierabend, Hofstetter, 1997b, Klicperová-Baker, Feierabend, Hofstetter 1999b; Klicperová-Baker, 2017, v tisku b, v tisku c). Viz též Tabulka 2 výše. Již v 90. letech jsem byla vyzvána K. Bjorkqvistem a D. Fryem ke zpracování tématu řešení konfliktů z české perspektivy do společné monografie (bylo mi to ctí, neb kapitoly měli v tomto svazku i nobelovští laureáti E. Wiesel a O. Arias). Téma konfliktů a jejich řešení jsem ostatně i v zahraničí vyučovala.

2.1 Mnichov

Tato studie vznikla jako reakce na kontroverzní knihu Profesora historie a společenských věd, D. R. Beisela. V publikaci *The Suicidal Embrace* vyložil mnichovské události v pojmech Masarykovy i Benešovy obsese sebevraždou a dobrovolné oběti Čechoslováků, kteří byli ochotni po Mnichovu spáchat jakousi masovou sebevraždu (Beisel, 2004, str. 195, 196, 199). Psychoanalyticky orientovaný autor přitom o Československu mluví v infantilizovaných pojmech, jako o nemluvněti či dokonce embryu. Poté, co se Beiselova kniha dočkala nevěšdně dobrých kritik a dalšího vydání, pozvali mne američtí kolegové na kongres Mezinárodní společnosti politické psychologie, abych nabídla alternativní psychologickou interpretaci událostí.

Především je třeba popřít obraz Československa jako embrya či dítěte. Infantilizace republiky snižuje její status a trivializuje její okleštění. Od svého založení v r. 1918 do r. 1938 urazila ČSR úspěšnou cestu, ekonomicky se počítala do první desítky industrializovaných ekonomik a politicky šlo o jedinou přetrvávající demokracii v regionu, kam emigrovaly elity ze sousedních méně svobodných zemí. Pokud personifikovat, ČSR si v roce 1938 zasloužila spíše přirovnání k plnoletému mladému člověku.

V době mnichovské krize se Československo ocitlo v situaci Sophiiny volby: přijetí diktátu znamenalo obětovat nejen nezávislost, ale i samostatnou životaschopnost. Avšak odmítnutí diktátu a vstoupení do otevřeného konfliktu se silnějším sousedem znamenalo rovněž oběť, a to s rizikem zničení národa. Československo nemohlo udělat nic, co by se nejevilo buď jako oběť nebo sebevražda.

V české historii najdeme okamžiky hrdinských bojů (rytířské pověsti, husité, legionáři), ale v bezvýhodné situaci v moderní historii spíše snahy o mírové zvládnutí konfliktů (conflict management spíše než conflict resolution). Mnichovská situace by neměla být patologizována stylem 'blaming the victim'. Ač v české historii bývají mučedníci uctíváni s větším respektem než vojevůdci, mučednické tendence a fascinace Thanatem v předmnichovské situaci nepřevládají. To dokládají i svědectví o rozvaze, odvaze a jednotě (Čvančara, 2002-2007, Schlamm, 1938), obsahové analýzy dobového tisku, obsahové analýzy dobové poezie (např. sbírky „K počtě zbraň praporu“, která je ilustrací kulturního patriotismu). Zkrátka, Češi a jejich intelektuální elity, kteří reagovali na nacistickou hrozbu manifestacemi a mobilizací, byli sotva motivováni patologickými sebevražednými motivy.

2.2 Druhá republika

Druhá republika, Česko-Slovensko s pomlčkou, je obdobím, které jako by upadlo v zapomnění. Historicky krátkých 167 dní mezi 1. říjnem 1938 a 14. březnem 1939 ale bylo nabito událostmi a mělo velký politický i psychologický význam. Republika okleštěná Mnichovem ztrácí i další území anexemi, vláda se musí vyrovnávat se ztrátou třetiny území a přílivem českých uprchlíků, Slovensko vyhláší autonomii, obyvatelé ztrácejí občanské svobody, liberální demokracie je nahrazena demokracií autoritářskou...

Psychologická situace kontrastuje s odhodláním a odvahou první republiky. Mnichovskou kapitulaci lze popsat v pojmech obecného šoku, popření a hněvu, které jsou následovány stádiem psychologického vyjednávání a morální krizí. Lze identifikovat celou paletu psychologických obranných mechanismů od obětavé rezistence (vojáci, žurnalisté), realistického řešení problémů (real-politika vlády), sublimace (básně, politické vtipy), projekce, racionalizace a přemístěné agrese (hanění prvorepublikových politiků, útoky na K. Čapka, antisemitismus), až po únik a regresi k náboženství.

Druhá republika je dosud natolik kontroverzním tématem, že ani když jsme připravovali s kolegy prezentaci pro konferenci, náš autorský tým se nedokázal shodnout na jednotné interpretaci, a tak jsme téma byli nuceni uzavřít dvěma kontrastními interpretacemi (Klicperová-Baker, Feierabend, Kostlán 2014):

- a) Dysforický psychohistorický pohled (Klicperová a Kostlán), podle kterého čelila společnost vážné morální a sociální krizi, při které byli napadáni humanisté a demokraté a dosud defenzivní český patriotismus se měnil v národní egoismus.
- b) Konsenzuální politologický pohled (Feierabend), podle kterého se podařilo stát v krizi uřídit tak, že převládl mír, pořádek a stabilita a země se nepropadla do chaosu, stávek a násilí.

2.3 Sametová revoluce

Literatura o české historii dokládá, že za sametovou byla označena již národně osvobozující revoluce v r. 1918 (Peroutka, 1991). To neoslabuje, ale spíše umocňuje význam revoluce z r. 1989 a vybízí k hlubší studii nenásilných faktorů. Z těch, které přispěly k sametovému, mírovému průběhu převratu v r. 1989, upozorníme (Klicperová-Baker, Feierabend a Hofstatter, 1999b) především na:

- Vedoucí roli legitimních elit – idealistických studentů a inteligence
- Morální převahu vůdců ("nejsme jako oni", odpuštění násilníkům z Národní třídy)

Nenásilná hesla a symboly (hesla nenásilí, proklamace o pravdě a lásce, květiny vojákům, smajlíkové logo Občanského fóra)
Důraz na slušnost a cílené bránění chaosu, prevence proti násilným provokatérům
Demokratické principy (demokratičnost zdůrazňována zejména během demonstrací na Letné)
Cílené informativní akce (informativní diskuse v divadlech, studentské informační spanilé jízdy mimo Prahu do okresů a továren)
Positivní chování davu (na rozdíl od typického LeBonova pozorování se jak na Národní třídě, tak na Letné dav choval vlídně, racionálně, morálně, s euforií a srdečností)
Patriotismus, inkluzivní kulturní a občanský nacionalismus
Kreativita – vtipná a nenásilná symbolika (pro Štěpána lopatu, pro komunisty uhlí a brambory, logo OF, vtipný dialog davu s řečníky na Letné)
Spiritualita a benevolentní náboženství (pater Malý jako moderátor, hromadná modlitba na Letné, rozhřešení - odpuštění násilníkům z Národní třídy)

2.4 Souhrn: Nenásilné řešení konfliktů v české tradici

Všeobecně se má za to, že pro malý národ je nesamozřejmé přežití uprostřed Evropy, navíc mezi silnými národy s hrdou vojenskou historií. V české minulosti lze sice najít okamžiky hrdých střetů (bojová zdatnost Přemysla Otakara II, husitské války a spanilé jízdy, československé legie, účast v letecké válce o Anglii), či alespoň pohotovosti k nim (mobilizace v r. 1939). Přesto Češi prosluli spíše jako rezervovaní realisté s preferencí pro nenásilné řešení konfliktů či pro jejich neřešení a odložení.

I národní hrdinové byli spíše mírovými budovateli než vojevůdci (Karel IV, T. G. Masaryk), nemluvě o vítězi soutěže o „Největšího Čecha“, jímž se stal fiktivní Jára da Cimrman. Intelektuální debaty často řeší, do jaké míry jsou Češi mučedníci (Pynsent, 1994). Násilné epizody jsou v moderních českých dějinách řídké, a pokud se vyskytly, byly do značné míry vyprovokované extrémními situacemi (Pražské povstání a vyhnání Němců v poválečném období).

V moderní historii Češi a Čechoslováci v situaci silně asymetrického konfliktu (tj. v konfrontaci s výrazně silnějším nepřítelem) volili prostřednictvím svých vůdců strategie, které minimalizovaly možné ztráty. A tak se podrobili nacistickým invazím v letech 1938 a 1939, komunistickému puči, který byl zaštiťován sovětskými silami, i okupaci Varšavským paktem v r. 1968. Tabulka 2 přibližuje převládající strategie řešení konfliktů ve významných obdobích českých-československých dějin. Češi strávili značnou část svých životů v područí a vypěstovali strategie nenásilné rezistence, ať šlo o intelektualizování v podobě disidentské filosofie (Patočka, Havel), žurnalismu (Čapek, Peroutka) či o „švejkování“ a specifický šibeniční humor³.

Skutečnou zkouškou strategie řešení konfliktů ale jsou situace, kdy je národ ponechán bez silných cizích vlivů, jako bylo vytvoření republiky v r. 1918, revoluce 1989 a následné dělení státu. Všechny tyto procesy proběhly v převážně demokratickém prostředí měly zcela nenásilný, mírový charakter.

Příčiny tohoto nenásilného českého sklonu nacházíme v humanistických tradicích a demokratickém duchu (Chelčický, Masaryk, Havel), občanské kultuře (Klicperová, Feierabend a Hofstetter, 1997b), racionalitě (rational choice, Realpolitik), modernitě a sekularismu (život je tady a teď), neimperialistickém ale i obranném patriotismu a skromnosti (Hřebíčková a Graf 2014), kreativních obranných mechanismech (Klicperová-Baker v tisku b, c)

³ Na protektorátních Čechách popsal Obrdlík (1941) humor, konkrétně humor šibeniční, jako sociologický fenomén, publikace vyšla v *American Sociological Review*.

3. Koncept kvalitativního občanství

Pro psychologii demokracie je klíčovým termínem ‘občanství’, avšak pouze v některých z jeho mnoha významů. Občanství lze chápat jako administrativní kategorii anebo ho úzce vztáhnout k identitě jedince i společnosti, vyjádřit jím věčný ideál osobní svobody a rovnosti nebo ho svázat s aktuálními procesy globalizace. Na základě prostudované literatury jsem se pokusila o několik syntetizujících pohledů. Poté se mi podařilo s pomocí statistika J. Košťála identifikovat empirické typy občanství pomocí sekundární analýzy dat Evropské studie hodnot.

3.1 Teoretická typologie občanství

Již na konci minulého století Kymlicka a Norman (1994, str. 283-284), zaregistrovali explozi zájmu o pojem občanství a konstatovali, že rozsah teorie občanství je potenciálně bez hranic. V novém tisíciletí je pojem občanství a jeho vztah k demokracií ještě aktuálnější (např. Balibar 2015). Hlavní dichotomie tohoto obsahově nabitého pojmu je tvořena dvěma významy; občanství je dáno jak právně - politickým *členstvím*, tak psychologickým *obsahem* viz též Tabulka 6.

Tabulka 6 Primární dichotomie občanství

PRÁVNÍ OBČANSTVÍ - ÚŘEDNÍ, FORMÁLNÍ ČLENSTVÍ <i>právní status</i>		KVALITATIVNÍ OBČANSTVÍ - PSYCHOLOGICKÉ, POLITICKÉ, KULTURNÍ, SOCIÁLNÍ, MORÁLNÍ A FILOSOFICKÉ <i>aktivní zapojení do společnosti</i>	
Binární právní status: Ano/Ne (nabývá se zpravidla narozením - právem krve či naturalizací)	Hraniční druhy občanství diferencované občanství specifická práva a povinnosti, znevýhodňují či zvýhodňují specifické skupiny etnické, náboženské, politické, sexuální, věkové	Psychologická identita, aspekty zralosti, morálky a kognitivního vývoje (např. ‘odpovědné občanství’)	Politická identita, postoje a chování (např. aktivismus, aktivní občanství)
- Občanství jednoho státu, dvojí, příp. vícenásobné; - Různé úrovně občanství, zejména v komplexních právních strukturách, jako je Evropská unie, Velká Británie či U.S.A.		Výsledek kulturní socializace Socializuje a kultivuje jedince, vytváří pocit sounáležitosti. Kulturní občanství se často prolíná s národním (národnostním) občanstvím. Je nositelem kultury a identity jedince, skupiny a národa.	

(a) *právní* význam odpovídá legálnímu statusu, členství v rámci té které země, je pro daného jedince buď naplněno či nikoliv, má tedy binární charakter, je absolutní kategorií;

(b) *kvalitativní* význam odpovídá výsledku socializace, žádoucí aktivitě, participativní sounáležitosti obyvatel; jeho synonymy jsou také odpovědné občanství, dobré občanství, sociální občanství apod.

Ač je právní význam neopominutelný, pro politickou psychologii je hlavní význam kvalitativní. Tabulka naznačuje, že v praxi není ani dichotomie práva a kvalitativního občanství vždy jasně oddělena a dokonce ani právní občanství není zcela binární kategorií, zejména v dnešní době migrací a uznávání menšinových práv. Vyskytují se tak rozmanité hraniční koncepty, jako je ‘diferencované občanství’, jež může postihovat některé znevýhodněné či utlačované skupiny anebo jim naopak přiznávat práva, která jsou upírána majoritě (práva lovu, jazyková, daňová aj. zvýhodnění). Literatura uvádí četné případy, jako třeba semi-citizenship, multicultural,

differentiated, group-differentiated, differential, exclusionary, partial, fragmented, contested, feminist, gendered vs. gender-neutral, race-neutral, queer, senior etc. citizenships.

Práva a povinnosti jsou mnohými pokládána za primární obsah občanství. V čase a místě se poměr práv a povinností liší. Traduje se, že ve staré řecké polis měli občané “extensivní povinnosti”, zatímco v post-moderním světě už jde spíše především o práva. V užším smyslu se pak rozlišuje mezi *povinnostmi a dobrovolnou odpovědností*. Minimální povinností je dodržovat zákony, což je někdy označováno za minimalistické právní občanství (Bridges, 1997). V tom případě je i právní občanství chápáno kvalitativně.

Základní práva lze přitom odvozovat od pojmů negativní a pozitivní svobody, jak je postuloval Berlin (Klicperová & Feierabend, 2008):

- a) Negativní svoboda je *svoboda od* interference druhých (násilí, útlak) a je podstatou pravicového liberálního (i libertariánského) občanství. Jde při něm o ochranu osobních svobod.
- b) Pozitivní svoboda je naopak *svobodou k* uspokojování potřeb, zaručeným politickým, sociálním, ekonomickým a kulturním benefitům, právu na materiální solidaritu. Je vyjadřovaná zejména v pojmech sociálního občanství, Citizenship-as-rights a entitlements (Kymlicka & Norman), které jsou základem egalitářského liberalismu.
- c) Centristické pojetí svobody je pak chápáno v pojmech jak práv tak povinností a klíčovým pojmem je participativní občanství.

Historickou klasifikaci typů občanství v souvislosti s právy, která byla postupně s přibývajícím roky uspokojována, přednesl ve své klasické přednášce T. H. Marshall (1950). Ukázal tak euro-americký postupný vývoj od osobní svobody, kterou přineslo 18. století, přes politické svobody získané v 19. století až po sociální zabezpečení, které přinesly poválečné roky 20. století; tedy postupný nárůst od občanského, politického až k sociálnímu občanství. Tato klasifikace se ujala a byla po zbytek století s trochou nadsázky pokládána za „svatou trojici“ oboru (von Beyme, 2001, p. 62).

Jak ovšem plynul čas, Evropané si postupně zvykli na mírovou prosperitu a sociální jistoty a postupně se objevovaly další, dosud nemyslitelné nároky – a s nimi i typy občanství: kulturní občanství – právo kultur zachovat si svou identitu (Turner, 2001), menšinové občanství – právo menšin na rovnost s dominantními skupinami (Yuval-Davis, 1997), ekologické občanství – právo žít v udržitelném (sustainable) prostředí (van Steenbergen, 1994), kosmopolitní občanství (právo na vztah k ostatním občanům a kulturám (Held, 1995), spotřebitelské občanství – právo na přístup ke zboží, službám a informacím (Stevenson, 1997) a dokonce i mobilní občanství jako právo návštěvníků a turistů k pohybu jinými zeměmi a společnostmi (Urry, 1990).

S ohledem na nové požadavky na občanství zmodernizovali Turner (1994, str.158n) a Miller (2006, str. 35) Mashallovu bazální trojici na: politická práva (právo k pobytu a volbám), ekonomická (právo pracovat a prospívat) a kulturní (právo vědět a promluvit).

Za jedny z hlavních moderních teoretiků lidských práv a občanství lze považovat i českého rodáka Karla Vašáka, Johna Urryho a Alistaira Rosse. Tak jako Marshall, i Vašák⁴ viděl paralelu mezi rozličnými lidskými právy a ideály Francouzské revoluce (*Liberté, Egalité and Fraternité*). Vašákova inovace ale je v tom, že sociální práva už nevidí jako výraz bratrství, ale (sociální) rovnosti. Rovina bratrské solidarity se tak otvírá novým moderním požadavkům. Ty

⁴ Vašák se narodil v Čechách, vystudoval práva ve Francii a po sovětské invazi přijal francouzské občanství. Pracoval v Radě Evropy a stal se prvním generálním sekretářem Mezinárodního ústavu lidských práv ve Štrasburku a podle Wikipedie byl v této pozici až do r. 1980.

Ize parafrází Rosse (2007) definovat jako požadavek stát se součástí společnosti v širším slova smyslu (claim on the society at large). Následující Tabulka 7 je mým pokusem o integraci hledisek Vašáka (1979) Urryho (1998) a Rosse (2007).

Tabulka 7 Občanství a práva v moderní perspektivě, s využitím kombinované vize Vašáka, Rosse, and Urryho, dimenze bratrství dostává nové, nemateriální obsahy

Modernizované pojetí vývoje občanství a práv
PRÁVA 1. GENERACE – SVOBODA Občanské (civil) občanství 18. století
PRÁVA 2. GENERACE - ROVNOST Politické občanství 19. století Sociální občanství 20. století
PRÁVA 3. GENERACE – BRATRSTVÍ – 21. století Kulturní občanství, minoritní občanství, ekologické občanství, environmentální, spotřebitelské občanství, právo na podíl dědictví lidstva (common heritage of humanity) mobilní občanství, kosmopolitní občanství, globální občanství

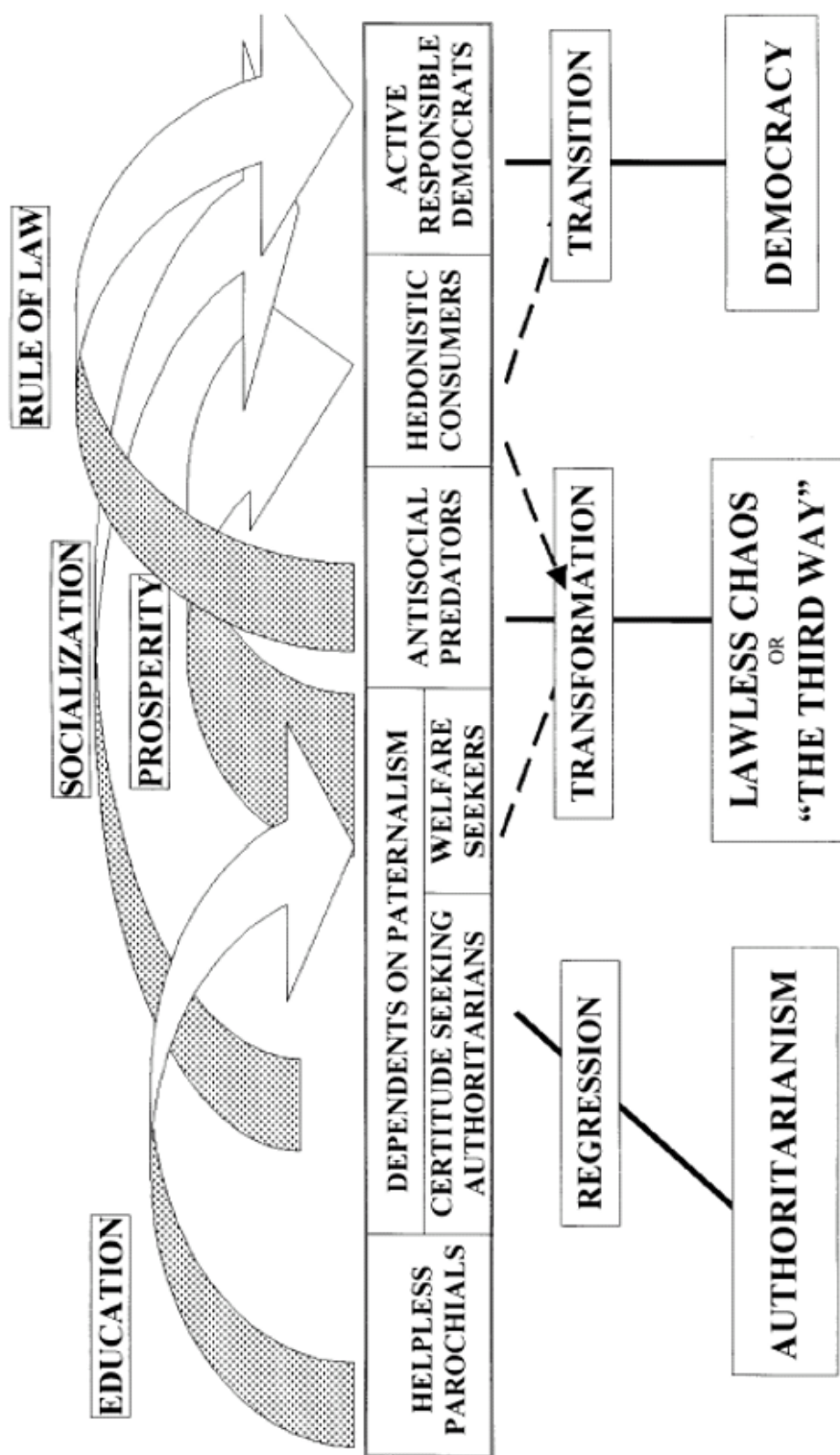
Nově postulovaná práva vyššího řádu mohou být samozřejmě sotva garantována a právně podložena. Ostatně i sociální práva bývá obtížné garantovat, chybívá k tomu politická vůle. Na druhé straně, již pouhá diskuse práv vyššího řádu rozšiřuje morální aspirace na moderní společnost a dává naději na zlepšování globální situace. To se týká mj. práv environmentálních.

To nás přivádí k morálnímu hledisku, k morální kategorizaci občanství. Ve starém Řecku bylo sice občanství výsadou nemnohých, zato ale zavazovalo k vyšší morálce. Moderní demokracie jsou inkusivní, ale občané mají tendenci přijímat občanská privilegia jako samozřejmost bez vlastního přičinění nebo přijímat závazky jen povrchně. Dochází tak k nerovnováze: práva a nároky jsou silnější než vědomí občanské odpovědnosti a povinnosti. Růst svobod nezavazuje k dobrovolnému sebeomezování a odpovědnosti. Blahobyť, který uvolňuje ruce k uspokojování vyšších potřeb, spíše svádí k pohodlnému konzumnímu životu.

Z morálního hlediska tak je rozlišováno tzv. nízké a vysoké občanství, tedy:

- a) Občanství nízké, minimalistické, soukromé, pasivní, amorální, antisociální, slabé (weak, thin) občanství. Občané buď nejsou schopni či ochotni účastnit se ve prospěch společnosti; chovají se neeticky, individualisticky, prosazují své vlastní soukromé zájmy, neberou ohled na zájmy ostatních. Minimalistické občanství (někdy označované jako právní občanství) je redukováno na pouhé dodržování práva (Bridges, 1997, p. 162, 168).
- b) Vysoké občanství, morální ideál, odpovědně, dobré, aktivní občanství, silné (strong, thick), etické občanství, participativní, demokratické, plné kulturní občanství, korporátní občanství firem. Svobodní rovní aktivní občané usilují o sdílené občanské blaho. Je to součástí občanské kultury, resp. “full cultural citizenship” (Bridges 1997, p. 162). Aktivní občanství vyžaduje schopnost zúčastnit se aktivit za sociální změnu a vytvoření aktivní solidarity...“ (Ross, 2007)

Být pasivním občanem v sociálním státě je snadné, stejně jako stát se konzumentem nebo reagovat na populistické nacionalistické výzvy. Být morálním občanem je obtížnější. Politika nebývá tak přitažlivá a emocionální (tzv. sexy) jako nacionalismus, je také komplikovanější. Chápání souvislostí v širších globálních a časových kontextech je kognitivně obtížné. K odpovědnému občanskému chování je třeba vzdělanosti, vhodné socializace, uspokojení základních potřeb i vláda práva, přičemž působení těchto faktorů musí být diferencované – viz Obr. 1. Na diverzitu psychopolitických mentalit byly zaměřeny naše empirické studie popsání v dalším oddíle.

Obr. 1 Hypotetické schéma vývoje různých druhů občanství (střed diagramu) v důsledku socializujících faktorů (nahore) a politických režimů (dole) (Klicperová-Baker, 2008, p. 165) Ilustrace byla převzata z kapitoly Klicperová-Baker, M. (2008). Education for Citizenship and Democracy: The Case of the Czech Republic, která vyšla v *Sage Handbook of Citizenship and Democracy* (str. 158-174). London: Sage.

3.2 Empirické typy občanství v současné Evropě

K nejinspirativnějším výsledkům v této oblasti bádání přispěli Inglehart a Welzel. Na základě bohatých dat z World Values Study se jim podařilo umístit zkoumané národy do „kulturní mapy“ definované osou x: hospodářskou situací, resp. maslowovskou osou od přežití k sebeexpresi (sebeaktualizaci) a osou y: kontinuem od tradicionalistických hodnot k racionální a sekularitě. Takové uspořádání vztahuje podstaty kultur k politickým uspořádáním, od autokracií po demokracie. Inglehart a Welzel empiricky dokázali vztah hodnot a demokratičnosti. Psycholog má ale chuť namítnout, že s národy je zde nakládáno jako s homogenními jednotkami s ‘průměrnými občany’. Takový přístup zanedbává psychologickou diverzitu uvnitř jednotlivých zemí. Právě na tuto rozmanitost se zaměřila naše studie mentalit popsaná níže.

Zajímaly nás kulturní vzorce a ideologie, kterými se na jedné straně občané uvnitř země liší, zároveň ale třeba i *spojují občany různých zemí* (mezinárodní mentality). Pro naši studii jsme se soustředili na Evropu, teritorium, které je nám bližší a jehož výsledky byly pro nás interpretovatelnější. Jako zdroj dat nám posloužila European Values Study (EVS), vlna 2008-2010 (Klicperová-Baker a Košťál, 2015). Do analýzy jsme zařadili 73 položek týkajících se hodnot a chování relevantních k dobrému či naopak pasivnímu či antisociálnímu občanství, tedy např. otázky na politickou participaci, na důvěru a zájem o ostatní, na toleranci k modernitě a rozmanitým rasám. Z volně dostupné databáze jsme použili dotazníkové odpovědi ze 44 evropských zemí. Dr. Košťál provedl shlukovou analýzu sociálních postojů těchto respondentů (k-means SPSS Quick Cluster procedure, N = 63.281 respondentů). Získali jsme pět clusterů, komplexních vzorců relativně homogenních postojů, které byly stabilní a snadno interpretovatelné. Dva trsy měly pro-demokratický charakter a lišily se jenom mírou religiozity, přičemž i religiózní demokraté byli v zásadě benevolentní; zbývající tři clustery byly nedemokratické či dokonce protidemokratické. Představu o charakteru mentalit dává zestručněná Tabulka 8.

Všech pět mentalit se vyskytovalo ve všech zemích, jinými slovy, v každé zemi jsme mj. našli významný počet sekulárních i religiozních demokratů. (Ty lze i považovat za základ ‘démosu’ Evropské unie – viz též Klicperová-Baker a Košťál, 2016.) Na druhé straně, země se mezi sebou frekvencemi uvedených mentalit významně lišily. Podle očekávání, sekulární demokraté byli nejhojnější ve Skandinávii, religiozní demokraté v katolické západní Evropě, nedemokratičtí skeptici v post-totalitních zemích střední Evropy, tedy hlavně v Maďarsku a České republice (viz též Graf 3 a diskuse post-totalitního syndromu v bodě 1.4), netolerantní tradicionalisté se vyskytovali zejména v severovýchodní Evropě a v Turecku a antidemokratičtí rebelové v zemích bývalé Jugoslávie, které nedávno prodělaly občanskou válku. Přehlednou informaci o výsledcích v jednotlivých evropských zemích podává Tabulka 9.

Povzbudivé bylo, že ve všech zemích bylo mezi elitami více demokratů než mezi zbytkem populace (Klicperová-Baker a Košťál, 2016). I tak ale vyvstává otázka, kolik demokratů je třeba k tomu, aby země zůstaly funkční liberální demokracií?

Tabulka 8 Pět hlavních trsů, mentalit evropských občanů a příklady relevantních položek. Významnost rozdílů je vyznačena indexy (od *a* do *e*) a stínováním

Příklady ze 73 položek Dotazníku Evropské studie hodnot	Trsy respondentů podle postojů						Průměrný skór	Eta
	Secularizovaní Demokraté	Religiózní Demokraté	Nedemokratičtí skeptici	Netolerantní Tradicionalisté	Authoritářští religiózní radikálové			
Pro demokrat. polit. režim	3.62 a	3.48 b	3.00 e	3.17 d	3.21 c	3.29	.309	
Podepsal/a jsem petici	2.73 a	2.26 c	1.76 d	1.46 e	2.45 b	2.04	.572	
Zúčastnil/a jsem se povolené demonstrace	2.35 a	1.74 c	1.46 d	1.30 e	2.31 b	1.73	.558	
Rozvod je odůvodnitelný	8.01 a	5.18 c	6.07 b	3.55 e	4.72 d	5.35	.489	
Prostituce je odůvodnitelná	4.56 a	2.37 c	2.83 b	1.48 e	2.22 d	2.57	.418	
Potrat je odůvodnitelný	.83 a	.31 d	.71 b	.27 e	.49 c	.50	.449	
Členství v asociacích	.70 a	.59 b	.24 d	.17 e	.35 c	.38	.423	
Většině lidí lze věřit	.63 a	.46 b	.18 c	.14 d	.18 c	.30	.405	
Mám starost o lidstvo	3.08 a	2.92 b	2.27 d	2.87 c	2.88 c	2.78	.254	
Životní spokojenost	7.83 b	8.22 a	6.52 c	6.37 d	6.55 c	7.06	.344	
Většina lidí je nápomocná	5.49 b	5.72 a	4.09 c	3.84 d	4.06 c	4.60	.324	
Víra v posmrtný život	.30 d	.74 a	.23 e	.71 b	.66 c	.54	.445	
Důvěra v NATO	2.40 b	2.63 a	2.06 e	2.26 d	2.30 c	2.32	.212	
Ochota volit	2.78 a	2.75 c	2.41 e	2.61 d	2.61 b	2.62	.205	
% víra v Boha	38% d	96% b	56% c	99% a	96% b	80%	.601	
Starost o nemocné, nemohoucí	3.66 d	3.78 c	3.36 e	4.01 a	3.83 b	3.73	.237	
Gayové jsou nežádoucí	5 % e	17 % d	36 % c	63 % a	51 % b	36 %	.447	
Jiné rasy jsou nežádoucí	4% e	7% d	15% c	26% a	20% b	15%	.237	
Zábava až po práci	2.68 e	3.32 c	3.16 d	3.80 a	3.46 b	3.33	.311	
Silný vůdce je žádoucí	1.56 d	1.91 c	2.25 b	2.56 a	2.52 a	2.17	.357	
Vojenská nadvláda žádoucí	1.15 e	1.35 d	1.49 c	1.89 b	1.94 a	1.56	.376	
Účast ve stávce	1.65 b	1.12 c	1.13 c	1.03 d	1.95 a	1.29	.596	
Účast na okupaci budov	1.35 b	1.04 c	1.05 c	1.01 d	1.68 a	1.16	.533	
Věk v rocích	42.78 d	48.09 b	44.79 c	52.16 a	42.84 d	46.90	.207	
Úroveň vzdělání	6.50 a	5.58 b	5.40 c	4.21 d	5.52 b	5.31	.342	
Příjem 1 ≤ €150, 12 ≥ €10tis]	7.21 a	5.83 b	4.24 c	3.07 e	3.69 d	4.66	.561	
Zaměstnanost	72 % a	55 % bc	57 % b	30 % d	54 % c	.51	.285	

Pozn: Indexy a) až e) značí statistický rozdíl či podobnost hodnot na stejném řádku. V případě rozdílu se jedná o statistickou významnost získanou mnohonásobným t-testem (post-hoc tests) s Scheffeho procedurou při $p = 0,05$.

Tabulka 9 Odhad výskytu sociálně politických mentalit v různých zemích Evropy

	Sekular. demokraté	Religiózní demokraté	Netolerantní tradicionalisté	Authoritářští religiózní radikálové	Passive indifferent
Albánie	1.6%	12.2%	39.0%	16.2%	30.9%
Rakousko	21.3%	32.7%	11.7%	8.6%	25.6%
Belgie	35.9%	23.2%	28.2%	6.9%	5.8%
Bosnia & Herzeg.	1.1%	8.7%	34.1%	38.3%	17.9%
Bulharsko	2.8%	6.1%	38.1%	15.5%	37.5%
Bělorusko	2.8%	19.5%	34.1%	6.1%	37.6%
Chorvatsko	8.3%	16.0%	23.9%	31.7%	20.1%
Kypr	1.3%	29.8%	58.3%	6.6%	4.0%
Sev. Kypr	1.4%	15.2%	51.6%	22.4%	9.4%
Česká Republika	18.1%	9.7%	9.5%	6.4%	56.3%
Dánsko	62.8%	32.3%	.9%	1.5%	2.5%
Estonsko	10.3%	14.0%	15.0%	4.9%	55.8%
Finsko	41.3%	30.5%	3.0%	4.1%	21.1%
Francie	44.4%	17.5%	5.0%	10.2%	22.9%
Německo	31.3%	28.5%	6.5%	3.9%	29.9%
Velká Británie	22.2%	35.0%	6.8%	6.1%	29.8%
Řecko	9.0%	22.7%	42.9%	15.1%	10.3%
Maďarsko	4.1%	11.0%	23.5%	3.6%	57.8%
Island	49.8%	38.1%	1.5%	3.7%	6.9%
Irsko	11.0%	58.2%	11.7%	8.8%	10.3%
Itálie	16.8%	32.0%	23.0%	15.5%	12.6%
Kosovo	.6%	22.2%	35.4%	39.3%	2.6%
Lotyšsko	4.0%	13.1%	18.3%	9.8%	54.7%
Litva	3.2%	10.9%	29.3%	16.2%	40.4%
Lucembursko	38.5%	35.1%	5.7%	6.6%	14.1%
Sev. Makedonie	4.2%	13.0%	27.5%	48.1%	7.2%
Malta	1.4%	45.0%	37.5%	12.3%	3.8%
Moldávie	.6%	5.8%	66.2%	19.6%	7.8%
Černá Hora	3.6%	11.5%	36.7%	22.0%	26.1%
Nizozemí	42.6%	37.2%	4.5%	1.8%	13.9%
Norsko	50.0%	40.0%	.9%	2.0%	7.1%
Severní Irsko	8.2%	50.4%	12.8%	10.6%	18.0%
Polsko	4.5%	24.6%	37.0%	20.1%	13.7%
Portugalsko	4.8%	17.5%	45.3%	13.0%	19.4%
Rumunsko	.6%	16.4%	59.5%	10.6%	12.9%
Ruská Federace	2.5%	10.2%	35.2%	8.6%	43.4%
Srbsko	3.7%	6.1%	31.3%	30.0%	28.9%
Slovensko	5.6%	23.7%	39.4%	5.0%	26.3%
Slovinsko	21.7%	22.1%	16.3%	10.2%	29.6%
Spain	30.5%	25.5%	16.9%	7.1%	20.0%
Sweden	61.5%	19.0%	1.4%	3.5%	14.5%
Switzerland	35.8%	46.4%	5.0%	3.8%	9.1%
Turkey	.5%	5.0%	81.3%	12.2%	.9%
Ukraine	1.5%	6.5%	45.5%	14.7%	31.8%
Total	16.0%	21.6%	26.8%	13.0%	22.8%

Note: Shaded cells highlight results of the sign test, sig. <.01; $\chi^2=39168.168$, $df=172$, sig.<.001 and Cramer's $V=.393$

4. Psychologické aspekty demokratičnosti

Demokratičnost zemí se odvíjí od demokratičnosti jejich obyvatel. Společenské vědy se shodují v tom, že demokratický duch je v podstatě souborem postojů, hodnot a chování konsistentních s demokratickým režimem. Rozdílné obory (politologie, sociologie, ekonomie aj.) tak opírají demokratičnost o ryze psychologické pojmy, kterými postoje, chování a také rysy jsou.

Následující oddíl přechází od psychologie osobnosti k psychologii politické a sociální, až k nalézání komplexnějších vztahů, které (ne)demokratičnost ovlivňují. Jak už jsem předeslala, inspirací ke studiu demokratičnosti Čechů v zahraničním kontextu mi byly politické události v r. 1989 a setkání s politologem I. Feierabendem, se kterým jsme záhy po revoluci začali operacionalizovat politologický koncept občanské politické kultury a poté i koncepty občanského éthosu a nacionalismu, provedli jsme také sondy na příležitostných skupinách student. Ze studií jsem vytvořila ucelenější monografii *Ready for Democracy?* Poté jsem si vytyčila za cíl dále technicky rozpracovat a od studentských sond pokročit k mezinárodním národním výběrům. To se podařilo díky výzkumným grantům, které jsem získala, ať už šlo o zahraniční grant Research Support Scheme anebo o domácí granty Akademie věd a Grantové agentury ČR. Monografie vycházející z těchto studií je *Demokratická kultura v České Republice: Občanská kultura, étos a vlastenectví ze srovnávacího pohledu*. V poměrné úplnosti se podařilo zmapovat český demokratický potenciál i jeho součásti.

Za jeden ze svých hlavních nálezů považuji vzhled do interakce mezi morálními charakteristikami a politickou kulturou, které jsou ilustrovány Tabulkou 12. Zejména jde o to, že pro udržení demokracie může být prospěšné pěstovat diverzitu prodemokratických charakterů, ač se jeví morálně inkompatibilní. Nejde totiž jen o to podporovat prodemokratické postoje, ale také mít 'protilátky' proti poslušnému parochialismu a extrémismu. Proti nim může někdy bonvivánský liberalismus chránit lépe než ctnostný konzervatismus. Svým způsobem tak předjímám i Haidtovo poselství americkým konzervativcům a liberálům v jeho knize *The Righteous Mind* (2012).

4.1 Demokratická osobnost

Otázkou demokratičnosti a demokratické osobnosti se zabývaly osobnosti mnoha vědních oborů a samozřejmě i politici, mj. Hannah Arendt, Aristoteles, Zevedei Barbu, Bernard Berelson, Robert Allan Dahl, Fred I. Greenstein, Jurgen Habermas, Harold Lasswell, Abraham Maslow, Margaret Mead, Alexis de Tocqueville či Woodrow Wilson. Často kladli demokratickou osobnost do kontrastu vůči osobnosti autoritářské, resp. fašistické. Panuje více méně obecná shoda, že demokratická osobnost se vyznačuje takovými rysy, jako jsou:

- Tendence k nenásilí, toleranci, benevolenci, vřelosti,
- schopnost identifikovat se pozitivně a široce s ostatními,
- otevřenost (ideová i sociální), flexibilita a adaptabilita,
- schopnost přijmout ambivalentní podněty, schopnost koncentrace na více hodnot,
- autonomie, zdravé ego, kritický úsudek, kognitivní nezávislost,
- harmonicky integrované já,
- emoční bezpečí,
- rozvinuté morální usuzování,
- zobecnitelné morální principy,
- zájem, znalosti, schopnost rozhodování a činy,
- aktivismus a participace (Klicperová-Baker, 2016)

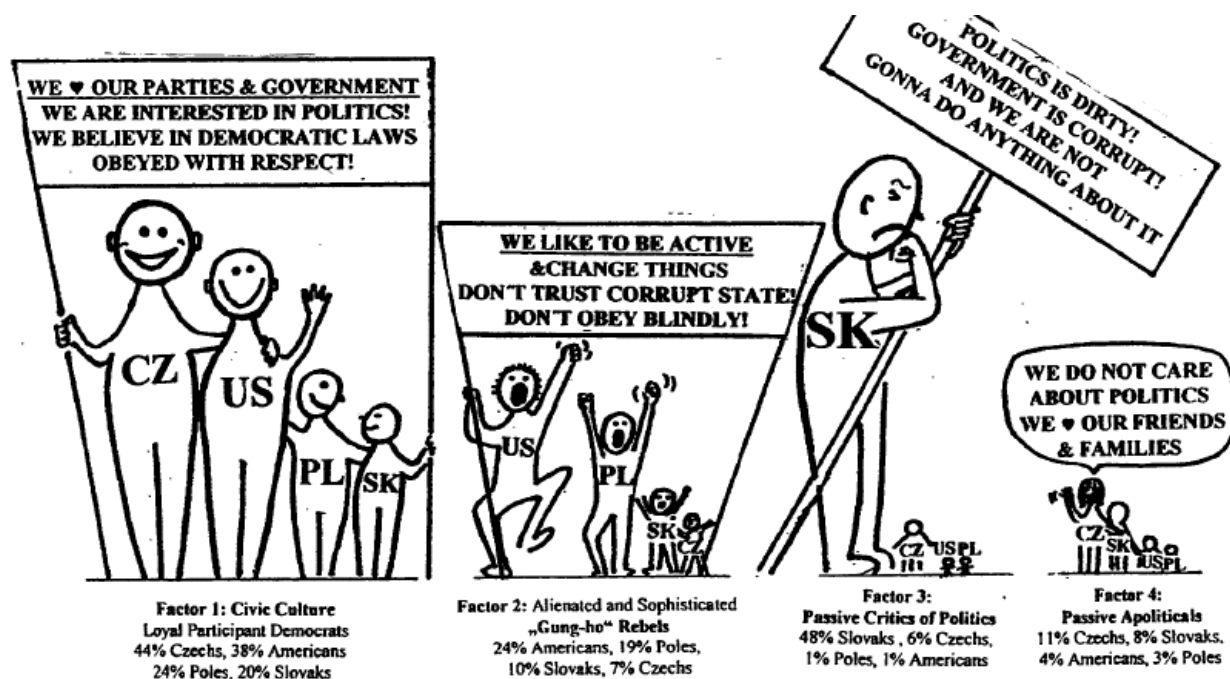
Uvedené psychologické faktory je možné zkoumat jednotlivě anebo ve smysluplných větších celcích. V našich studiích jsme se orientovali především na tři komplexnější koncepty na demokratickou politickou kulturu, občanskou slušnost a na občanské vlastenectví. (I. Feierabend je před léty označil za „demokratickou triádu“ – Klicperová-Baker 1999a, p. 10).

4.2 Demokratická politická kultura

Demokratická, občanská politická kultura (civic culture) je podstatným atributem demokratičnosti, často je považovaná i za její synonymum. Nejpregnantněji je definovaná v pracech politologů Almonda a Verby (1989). Ti postulovali občanskou kulturu pomocí jejich vývojových fází, tedy a) parochiální/provinciální, b) subjektové/podrobné a c) participativní politické kultury s tím, že výsledná občanská kultura je vlastně jejich směsí. Politolog I. Feierabend zaktualizoval tyto tři fáze Almonda a Verby tím, že přidal další kulturní vývojové stádium, a to politickou kulturu odcizenou. Tyto čtyři typy politické kultury jsme operacionalizovali do formy dotazníku, přičemž jsme měli na paměti také vyváženost takových aspektů, jako je politický input (strany), output (zákony), hledisko občana a hledisko politického systému. Položky jsou uvedeny v utříděné podobě postojového univerza v Tabulce 10.

Dotazník jsme administrovali v několika vlnách rozmanitým soborům respondentů. Data jsme pak analyzovali metodou Q-faktorové a trsové analýzy a hledali jsme, jaké politické tendence, resp. ideologie v našich souborech nalezneme.

Např. záhy po demokratické revoluci v r. 1989 jsme dotazníkem porovnali studenty čtyř zemí (N = 464), (Klicperová-Baker, 1999b). Obrázek 2 ilustruje výsledek Q-faktorové analýzy; slogany reprezentují čtyři výsledné ideologie, podílu národů na zformování dané ideologie odpovídá výše postav. Čeští studenti (ostatně aktéři sametové revoluce) projevili příkladnou politickou kulturu, navíc akcentovanou vysokou mírou loajality k tehdy populárním českým politikům a vládě. Američtí studenti zase byli nejsilněji zastoupeni ve faktoru odcizených ale sofistikovaných rebelů, v tomto faktoru jim sekundovali studenti polští. Slovenští studenti té doby byli charakterizováni pasivní kritičností, ostatně, v té době se více méně proti jejich vůli rozpadalo Československo.

Obr. 2 Výsledky Q-faktorové analýzy, faktory politické kultury mezinárodního vzorku studentů. Ilustrace byla převzata z knihy Ready for Democracy? (Klicperová-Baker et al., 1997)

Tabulka 10 Schéma otázek dotazníku politické kultury, aproximace k univerzu položek; tři dimenze Almonda a Verby jsou rošířeny o dimezi „blbě nálady,“ resp. odcizení (Klicperová-Baker a kol., 2007)

	PROVINCIALITA	PODROBENÍ SE	PARTICIPACE	ODCIZENÍ
SUBJEKT	O politice toho vím málo.	Lidé by si měli hledět svého a nechat stát a vládu dělat, co má.	Politiky se aktivně účastním, zvláště když jde o důležité věci anebo když se mne něco přímo týká.	Když jdete do politiky, stáváte se součástí podvodného systému a pomáháte zkorumpovaným politikům.
	Nechápu, co lidi na politice přitahuje.	Nesnáším aktivisty, kteří státu a vládě dělají problémy.	Rád/a se angažuji v politice, třeba i účastí v pokojné demonstraci za něco, v co věřím.	Nenávidím politiku, protože z lidí a ze společnosti vynáší na povrch to nejhorší.
VSTUP = STRANY	Nevím, k čemu vlastně jsou politické strany.	Politické strany nemohou ve státě plnit žádnou rozumnou funkci	Bez politických stran není možný stát a vláda, které by představovaly zájmy lidí.	Politické strany jsou tím nejhorším ve státě.
	Činnost politických stran a zájmových skupin se mne netýká.	Skutečný vlastenec nevstoupí do žádné politické strany.	Správný občan vstoupí do politické strany a účastní se práce v aktivistických zájmových skupinách.	Nenávidím politické strany a jejich nesnesitelné členy.
VÝSTUP = ZÁKONY	Po pravdě řečeno, vůbec nevím, jak stát a vláda fungují.	Povinností vlády a státu je, aby rozhodovaly za lidi, a povinností občanů je, aby se těmto rozhodnutím podřizovali.	Zákony a politika by měly být výsledkem co největšího počtu lidí zapojených do politického života.	Zákony a státní politika nemají nic společného s tím, co lidé chtějí a potřebují.
	Je pro mne těžké říci o nějakém zákonu, zda je dobrý či špatný.	Dobrá vláda se postará, aby občané dodržovali zákony, ať jsou dobré nebo špatné.	Zákony, ke kterým se dospělo s podporou většiny lidí, by měly být dodržovány.	Politika u nás je nemorální fraška odporující zdravému rozumu.
SYSTEM	Nerozumím tomu, jak fungují politické systémy.	Správný občan se nesnaží měnit politické uspořádání státu.	Nejlépe fungují ty vlády, které vznikly na základě svobodných voleb.	Pro lidi, jako jsem já, stát a vláda nic nedělá.
	Nemám jasnou představu, jak posoudit, které politické režimy jsou dobré či špatné.	Lidé by měli mít úctu ke státu a vládě bez ohledu na to, co dělají.	Občan může být hrdý na vládu a stát, v němž se všichni mohou účastnit politického života.	Když pomyslím na stát a vládu, tak buď dostanu zlost anebo upadnu do deprese.

Dotazník politické kultury jsme dále administrovali národním vzorkům čtyř zemí (N = 3470). Výsledky jsou prezentované a podrobně diskutované v publikaci *Demokratická kultura v České republice* (Klicperová-Baker et al. 2007).

Data politické kultury čtyř národů (N = 3470) jsme navíc podrobili Q-faktorové analýze. Faktor *Vzorného občanství* charakterizoval informované a aktivní respondenty, kteří mj. i dobře skórovali v jiné metodě - vědomostním dotazníku občanské sebeobrany. Zajímavé bylo, že tento pro-demokratický faktor byl zvláště blízký nejen českým, ale i běloruským respondentům. Vysoký skór u Bělorusů lze zřejmě přičíst tomu, že měli o demokracii idealizované představy, a tak se s tímto režimem zvláště identifikovali. *Odcizený negativismus* naopak panoval hojně v zemích, které si demokracii už vyzkoušely, nejčastěji vyjadřoval postoje lidí s nižším vzděláním a sociálním postavením v Bulharsku a na Slovensku. Rezonance Odcizeného negativismu s pasivním a negativně emocionálně laděným Post-komunistickým syndromem je zřejmá. Paletu pěti faktorů politické kultury doplňovalo ještě Potenciálně nedemokratické rebelantství typické pro mladé a politicky naivní Bělorusy, dále Kritizující konformismus, příznačný pro starší muže s nižším sociálním statutem žijící v menších obcích v Bulharsku či na Slovensku, a konečně Poslušný provincialismus příznačný pro svobodné Bělorusy žijící mimo velká města.

4.3 Vlastenectví a nacionalismus

Terminologie patriotismu a nacionalismu není v odborné literatuře ustálena. Etymologicky by *patriotismus* (od slova *patria*) měl být láskou k vlasti, odpovídající český termín je vlastenectví, zatímco *nacionalismus* by byl láskou k národu. V praxi ale převládá spíše úzus, podle kterého je patriotismus chápán jako benigní vlastenecký či národní sentiment a nacionalismus jako sentiment nebezpečný, šovinistický, nad ostatní etnika se vyvyšující, až nesmiřitelný. Tak je ostatně terminologie vnímána i v politice, viz projev francouzského presidenta Macrona („ne nacionalismu, ano patriotismu“⁵). V zájmu sdělnosti jsou proto často oba termíny opatřovány dodatkovými adjektivy: např. konstituční nebo konstruktivní patriotismus, etnický, kulturní a občanský nacionalismus (Müller, 2007).

Demokracii podporuje především ten druh vlastenectví, který je založen na občanských principech rovnosti a svobody, resp. na ústavě, takovým je především konstituční patriotismus či občanský nacionalismus, který se poměrně dobře pro U.S.A., Kanadu a Austrálii, ale byl precizován po druhé světové válce v Západním Německu (Habermas, 1995). Liberální nacionalisté zase argumentují, že pro demokracii je příznivý také umírněný kulturní nacionalismus (Ariely 2011). Naopak panuje všeobecná shoda, že etnický nacionalismus je potenciálně nebezpečný.

V našich empirických sondách zaměřených na styly nacionalismu jsme zaregistrovali především rozdíly mezi Američany a Čechy (Feierabend, Hofstetter, Klicperova-Baker, 1999). Američané charakterizovali „Američkost“ politicky, pomocí individuálních občanských hodnot konstitučního patriotismu (svoboda, ústava), v menší míře v pojmech podnikatelského ducha (svobodné podnikání a věda); Češi svou národní identitu spolehlivě opírali o hodnoty kulturního nacionalismu (čeština a historie), méně často se sešli s Američany na občanském pojetí vlastenectví (mír a rovnost).

⁵ <https://eurozpravy.cz/zahranicni/eu/240104-macron-vzyval-patriotismus-trump-i-putin-se-smali-sto-let-od-valky-ktera-nebyla-ani-prvni-ani-posledni/>

O několik let později jsme provedli podrobnější výzkum na čtyř středoevropských národních vzorcích, výzkumu se zúčastnila Česká republika, Slovensko, Bulharsko a Bělorusko, a to včetně jejich národnostních menšin (Klicperová-Baker et al, 2007). Výsledky ukazuje Tabulka 11. Potvrdilo se, že národní identita těchto středoevropských zemí i jejich menšin je pevně zakotvena především v národním jazyce (samozřejmě s výjimkou Bělorusů), ale před další etnické hodnoty, jako je kultura a dějiny, se dostaly takové občanské hodnoty, jako je mírumilovnost a svoboda s lidskými právy. Tento výsledek lze interpretovat v pojmech liberálního, resp. kulturního nacionalismu. Je ve shodě s tvrzením Arielyho (2011, p. 297), že podstatou liberálního nacionalismu je myšlenka, že národní afiliace může harmonicky koexistovat s liberálním omezením.

Tabulka 11 Nacionalismus – podstata vlastenectví, význam kulturních a občanských pojmů pro reprezentativní výběry čtyř národních vzorků. Skór vystihuje těsnost vztahu k respondentovu pojetí národní identifikace (češství atd.) při použití škály 0 (žádný vztah) až 9 (neoddělitelný vztah). Krajiní tři hodnoty jsou graficky zvýrazněny (N=3470)

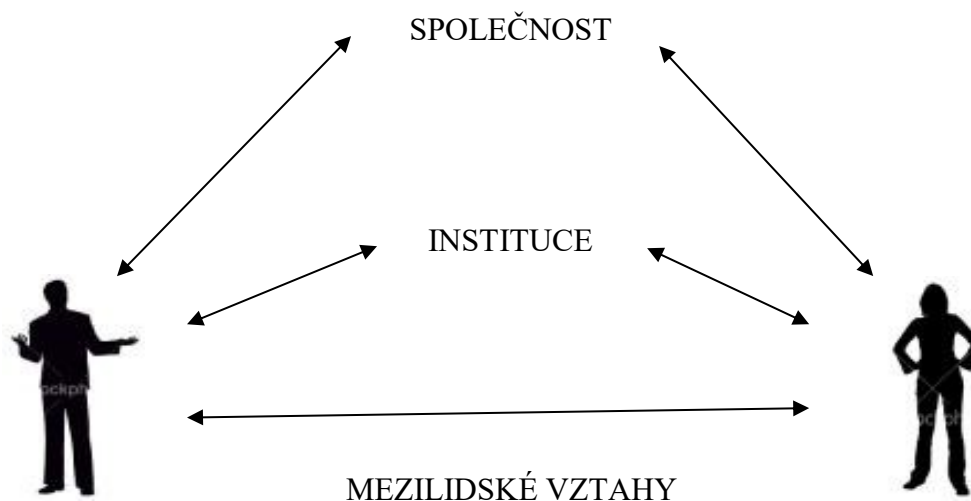
	Bělorusko	Bulharsko	Česká republika	Slovensko
Jazyk	5,84	8,18	7,75	7,74
Mírumilovnost	6,45	7,21	6,78	6,93
Svoboda a lidská práva	5,53	7,08	7,12	7,16
Kultura, literatura a umění	6,98	6,84	7,13	6,57
Dějiny	6,86	7,29	6,86	6,61
Rovnost	5,83	6,84	6,56	6,76
Ústava	5,65	7,03	6,33	6,52
Humanismus	5,75	6,31	6,53	6,25
Demokracie	5,06	6,42	6,82	6,45
Tradiční jídla a nápoje	5,77	5,55	6,91	6,75
Náboženství	5,72	7,07	3,58	5,47
Věda a technika	4,86	5,23	5,85	5,46
Svobodné podnikání	3,86	5,14	6,22	5,43

Podrobnější analýzy mj. ukázaly i rozdíl mezi Čechy a Moravany (vyšší hodnocení českého jazyka a rozhodnější odmítání náboženství u Čechů, intenzivnější vnímání tradičního jídla a nápojů jako etnického rysu u respondentů, kteří se hlásili k moravské národnosti).

Příznačné také bylo, že dotazovaní zástupci etnických menšin – Romové, Turci a Rusové kladli občanské hodnoty vždy výše než majoritní populace a deklarovali tak větší důraz na konstituční nacionalismus než majority v jejich zemích.

4.4 Občanská slušnost

Téma občanského éthosu – civility – slušnosti jsem podrobně rozebrala v druhé kapitole knihy o Demokratické kultuře v České republice (Klicperová-Baker et al., 2007). Rozlišuji mezi povrchní slušností (etiketou) a podstatnou slušností, která se týká důležitých hodnot a jejich sdílení. A dále mezi různými úrovněmi slušnosti, tj. kromě mezilidských vztahů také jak se společnost chová k lidem (sociální stát), jak se chovají lidé ke společnosti (placení daní, v širším kontextu také ekologické chování), jak se instituce chovají k lidem (např. vztah k zákazníkům), lidé k institucím (jízda na černo, kdádeže v obchodech) apod, viz obrázek 3.

Obr. 3 Vrstevnatý charakter občanské slušnosti

Občanská slušnost zahrnuje poctivost, respekt k ostatním, toleranci k odlišnosti. Jako taková je atributem občanské a demokratické společnosti. Na druhé straně hrubost, agresivita, násilí, disrespekt a netolerance charakterizují anomické společnosti a odcizené jedince.

Občanskou slušnost, jsme rovněž zkoumali systematictější dotazováním, a to jak sondami mezi studenty záhy po revoluci 1989 (4. a 5. kapitola v publikaci Ready for Democracy, Klicperová-Baker et al., 1999), tak později porovnáváním národních vzorků čtyř zemí – Česka, Slovenska, Bulharska a Běloruska (Demokratická kultura v České republice, Klicperová-Baker a kol., 2007). Tato mezinárodní data jsme navíc podrobili Q-faktorové analýze v českém i mezinárodním kontextu. Faktory jsme interpretovali následovně:

- České faktory
- Tolerantní hédonistický liberalismus
 - Amorální negativistický postkomunismus
 - Konzervativní (křesťanské) ctnosti
 - Nekonfliktní asketismus

Mezinárodní faktory jsme interpretovali jako:

- Závislý a po bezpečí toužící negativistický postkomunismus
- Konzervativní (křesťanské) ctnosti
- Tolerantní hédonistický liberalismus
- Rizikantně hédonistický egoismus

V národních i mezinárodních analýzách uvedených čtyř postkomunistických zemí se významně projevil zejména jev, který jsme již dříve definovali jako *post-komunistický syndrom* (viz část 1.4 tohoto textu). Šlo o druhý faktor v české analýze a první faktor v mezinárodní analýze, mj. byl také dominantním faktorem v analýze slovenských respondentů (viz též Klicperová-Baker, 2003). Byl příznačný pro respondenty s nižším vzděláním a ekonomickým statutem. Vzdělanější a lépe postavení respondenti se zejména v českém prostředí projevovali jako tolerantní bonviváni –

hedonističtí liberálové. Naopak ctnostní lidé zejména z tradičnějších společností (Bělorusko a Bulharsko spíše než střední Evropa) se řadili k faktoru konzervativních křesťanských ctností. Riskantně hédonistický egoismus byl zase doménou „nových zbohatlíků“ v Bělorusku, vysoce postavených lidí s pouze střední úrovní vzdělání.

4.5 Komplexní pohled na občanské ctnosti

Ideál demokratického charakteru předpokládá harmonický soulad mezi občanskou politickou kulturou a dobrým morálním profilem člověka. Empiricky jsme tento vztah ověřovali průzkumem našeho středoevropského vzorku (N = 3470) (Klicperová-Baker a kol, 2007, str. 116-117).

Vztah politické kultury a morálky ukazuje Tabulka 12. Morálka postkomunismu (nedůvěra k ostatním lidem, nesmiřitelnost k bohatým aj.) logicky korelovala pozitivně především s postkomunistickou politickou kulturou (negativismus, pasivita a alienace), v menší míře také s poslušnou parochiálností. Postkomunistická politická kultura zase korelovala negativně s tolerantním bonvivánským liberalismem a hedonistickým egoismem. Hedonističtí riskující egoisté (nuveau riche) se neprojevovali ani jako vzorní občané, ani jako postkomunisté, měli spíše sklon být apoliticky parochiální či nedemokraticky rebelantští.

Tabulka 12 Vztah mezi politickou kulturou a morálním profilem respondentů

		P O L I T I C K Á K U L T U R A			
		Apolitická poslušná parochiálnost	Post- komunismus	Vzorné občanství	Nedemokratické rebelantství
M O R Á L K A	Tolerantní bonvivánští liberálové	-0,33*	-0,28*	0,12*	-0,11*
	Ctnostní křesťanští konzervativci	0,17*	-0,06	0,50*	0,01
	Závislí a po bezpečí toužící negativističtí postkomunisté	0,10*	0,41*	-0,31*	-0,07
	Hédonističtí riskující egoisté	0,18*	-0,12*	-0,44*	0,16*

Pro teorii demokracie pokládáme za nevýznamnější zjištění, že ke vzornému občanství se nejsilněji vztahovaly hned dva vzájemně si odporující typy občanského ethosu: ctnostný křesťanský konzervatismus (vysoká korelace .50) a slaběji, ale přesto významně s dobrým občanstvím korelovala také morálka tolerantního bonvivánského liberalismu. V této souvislosti je navíc nutné zdůraznit, že tento tolerantní bonvivánský liberalismus sice nekoreluje s dobrým občanstvím tak silně jako křesťanské ctnosti, ale zároveň se zdá být „účinnou protilátkou“ proti nejrůznějším druhům nedemokratické politické kultury (proti poslušné parochiálnosti, poskomunismu i nedemokratickém rebelantství). To o křesťanských ctnostech říci nelze, neboť křesťanská morálka také mnohdy disponuje k apolitické poslušné parochiálnosti. V demokratické společnosti se proto oba prodemokratické morální profily doplňují – konzervativci mohou být příkladem svou poctivostí, liberálové zase absencí bigotnosti a tolerancí ke gayům a menšinám. Nález rezonuje s Haidtovým morálním poselstvím rozdělenému americkému národu.

5. Psychologie demokracie – životaschopná disciplína politické psychologie

Demokracie napomáhá zdárnému psychologickému rozvoji lidí. Psychologie může spolu se svými interdisciplinárními extenzemi (politická psychologie, psychologie demokracie) napomoci k poznání podstaty demokracie, jejích psychologických předpokladů a možností kultivace.

Panuje téměř všeobecná shoda, že demokracie je systém, který nejlépe chrání lidská práva, umožňuje seberealizaci člověka, napomáhá ekonomické prosperitě a je systémem řešení konfliktů. Demokracie se stala sociálně žádoucím pojmem, již G. Orwell si všiml, že zastánci jakéhokoli režimu o něm tvrdí, že je demokracií. A tak se spory vedou spíše o charakter, jaký by demokracie měla mít.⁶

Z výše uvedených předností demokratického režimu vystupuje do popředí především fakt, že jde o institucionalizovaný systém řešení či alespoň zvládnání (management) konfliktů. O mírové podstatě demokracie vypovídá teorie demokratického míru - *Pax democratica*, kterou jako první postuloval I. Kant (1795/1999). Sestává ze dvou postulátů, které mají na empirické rovině téměř sílu zákona (viz např. Rummel, 1994 a Russett, 1993).

(1) Demokratické země jsou vlídnější ke svému obyvatelstvu než země autoritářské (převedeno do empirických čísel, vraždí významně méně svých občanů než autokracie).

(2) Na mezinárodní úrovni spolu skutečné demokracie neválčí (bereme-li v úvahu plnohodnotné demokracie s nejvyšším ratingem Freedomhouse či Economist Intelligence Unit).

Přes tyto přednosti počet demokracií ve světě kolísá (Huntington, 1991); současný propad počtu i kvality demokracií ve světě dokumentují i výše zmíněné instituce Freedomhouse a Economist Intelligence Unit. Kromě jiných zemí klesl rating demokratičnosti i České republice a Spojeným státům, obě země spadly z kategorie „full democracy“ do „flawed democracy“. To, že se i vzájemné vztahy obou zemí zhoršily, lze zřejmě také přičíst poklesu demokratičnosti v obou zemích (Klicperová-Baker, 2017).

Česká republika se sotva stačila vyrovnat s transformačními problémy Huntingtonovy třetí vlny demokratizace viz mj. publikace Češi nechťejí demokracii (Stránský, 2000), Vytunelovaná demokracie (Pehe, 2002) či Příliš brzy unavená demokracie (Rupnik, 2014), když nastal demokratický ‘odliv’ charakterizovaný změnou klimatu, imigračními vlnami z nedemokratických zemí a vzednutím populismu. V momentě, kdy eroduje politická a morální kultura, se objevuje logická otázka, jaké kritické masy demokratů je třeba k zachování demokratických režimů, případně jakými prostředky lze demokratické režimy zachovat a kultivovat? Psychologie demokracie může k tomuto diskurzu významně přispět.

5.1 Demokratické paradoxy a základní paradox demokracie

Ve vztahu k demokracii pozorujeme četné paradoxní jevy, počínaje tím, že země, které mají demokratičnost, lidovost a republikánství v názvu (např. Korejská lidově demokratická republika má v názvu všechny tři), bývají často méně demokratické než sebeklamující království (většina zemí skandinávských). Na jiný paradox upozornila M. Albrightová (2018): Zatímco z hlediska delší časové perspektivy je demokracie tou nejstabilnější formou vlády, z krátkodobého hlediska patří k nejkřehčím. Paradoxně působí i známé Churchillovy výroky, třeba ten, že nejlepším argumentem proti demokracii je pětiminutová konverzace s průměrným voličem anebo okřídlený povzdech o tom, jak mizerným systémem demokracie je.⁷

⁶ <https://echo24.cz/a/SmJhY/obrana-demokracie-pred-liberalni-demokracii>

⁷ „No one pretends that democracy is perfect or all-wise. Indeed, it has been said that democracy is the worst form of government except all those other forms that have been tried from time to time“ (Churchill, 1947/2018).

S přihlédnutím k charakteristice demokracie a jejím podstatným procesům ale spatřujeme *základní paradox demokracie* v tom, že *ač je demokracie prokazatelně institucionalizovaným systémem řešení konfliktů, sama je na neustálých a sotva smířitelných konfliktech založena* (Klicperová-Baker a kol. 2007, Klicperová-Baker 2014).

Konkrétně jde o to, že demokracie je mj. založena *na svobodě jedinců a zároveň na jejich rovnosti*.⁸ *Svoboda a rovnost jsou ale ve vzájemném konfliktu*, nelze je uspokojit najednou. Do důsledků vzato, lidé, kteří dostanou absolutní svobodu, se brzy začnou od sebe mocensky i majetkově odlišovat, přestanou si být rovni. Na druhé straně rovnost je možné udržovat jen za cenu omezení absolutní svobody lidí zákony, jejich daněním, apod. Udržování přijatelné úrovně svobody a rovnosti, resp. vyvažování jejich nerovnováhy, je obtížné. Tak jako živý organismus neustále potřebuje korigovat teplotu, vlhkost a přísun živin, je třeba udržovat i dynamickou rovnováhu demokratické společnosti, přičemž do procesu zasahují nesčetné počty faktorů (jedinci, zájmové skupiny, strany, ekonomické faktory, zahraniční vlivy atd.). Schopnost udržovat režim v životaschopné rovnováze není neomezená. Často se mluví o „křehkosti“ demokracie. Demokracie mohou snadno degradovat do autoritářských režimů, které bývají ze své silové podstaty stabilnější.

5.2 Volnost – rovnost - bratrství jako psychologické předpoklady demokracie

Vratkost demokratického režimu vyplývá z konfliktnosti jedinců i sociálních skupin a z množství dalších destabilizujících proměnných. Jak je vůbec možné, že jsou demokratické systémy životaschopné a že dokonce někde prosperují? Odpověď nabízí motto francouzské revoluce: Volnost - Rovnost - Bratrství. Tohle motto lze alespoň částečně transponovat do psychologického jazyka:

Svoboda v psychologických termínech odpovídá především absenci frustrace. Postulát Dollarda a kol. (1939) zdůrazňuje souvislost frustrace a agrese a napovídá, že cestou ke snížení agrese ve společnosti je snížení společenské frustrace. Mírumilovnost demokracie lze tedy do určité míry přičíst již svobodě samé.

Rovnosti a bratrství odpovídají sociologické a psychologické blízkosti:

Rovnost právně znamená stejné postavení před zákonem, který platí pro všechny, politologicky jde o demokratické právo volit a být volen. V sociálních demokraciích navíc přistupuje ekonomický rozměr, sdílení hospodářských výsledků země tak, aby nikdo nebyl ekonomicky ponižován pod existenční minimum. Právní, politické a ekonomické zrovnoprávnění se promítá do sociologické a psychologické vertikální blízkosti: nikdo nemá být neúměrně povyšován či ponižován, všichni se mají těšit srovnatelné úctě. Demokratická společnost nabízí rovné příležitosti, nevznikají masové důvody k odcizenosti a resentmentu.

Bratrství je výrazem humanismu, univerzálního lidství, kdy jsou ostatní lidé přijímáni bez ohledu na jejich nepřibuznost a rozmanitou rozdílnost. Sociologicky a psychologicky můžeme hovořit o horizontální blízkosti, příznivém naladění a důvěře. Společnost je pak vnímána jako převážně přátelské prostředí.

Uvedená rovnost a bratrství, tj. horizontální i vertikální sociálně psychologická blízkost je předpokladem pozitivního sociálního chování a společné prosperitě.

Snížená míra společenské frustrace a horizontální i vertikální blízkost lze chápat za psychologické základy demokratického míru (Feierabend a Klicperová-Baker, 2015).

⁸ Mimochodem, základní konflikt mezi svobodou a rovností není jediným, jsou i mnohé další, jako např. práva jedince a práva menšin a většiny, svobody a pořádku aj.

5.3 Závěr: Psychologie demokracie – aktuální téma a rodící se interdisciplína

Psychologie demokracie na jednu stranu představuje *poměrně jasně definované sevřené téma – soustřeďuje se na zkoumání sociálně psychologické podstaty demokracie, jejích projevů a možností kultivace prostředky*. Na druhé straně vyžaduje komplexní přístup a *součinnost s jinými obory*, zejména s historií, politologií, filosofií, sociologií a pedagogikou. Témata psychologie demokracie nacházíme stále ještě v rámci disciplíny sociální psychologie, sociální či politické psychologie, ale zároveň už nazrává čas k tomu, aby se psychologie demokracie pomalu vyčlenila jako samostatný psychologický podobor. Ostatně přehled literatury nasvědčuje, že se *tato mladá disciplína implicitně i explicitně ustavovat už začíná*:

Např. série studií Ingleharta a Welzela, kteří (i když přímo nemluví o psychologii demokracie) sledují prostřednictvím projektu World Values Survey vývoj demokratičnosti v čase i geografickém prostoru. Přitom vycházejí z deklarovaných psychologických postojů a výsledky prezentují pomocí maslowovské dimenze vytvořené z hierarchie potřeb od ‘survival’ po ‘self-expression’ (viz obr. 1).

Termínu Psychologie transformace a Psychologie demokracie jsem začala užívat v letech 1996 až 1997 při výuce hostujících amerických studentů. V roce 1996 Bulletin PsÚ uveřejnil mé studijní texty ‘Psychology of Transition: Outlines, texts, illustrations, and exercises’ (zde jsem také už provedla podrobnou analýzu post-totalitního syndromu). Rok poté jsem vydala pro studenty Councilu of International Educational Exchange (CIEE) skripta Political Psychology: Psychology of Transition to Democracy with a Case Study of the Czech Republic. Čtvrtina ze 117 stran byla již tehdy věnována Psychologii demokracie.

Web of Science zatím ukazuje pod titulem ‘Psychologie demokracie’ jen čtyři záznamy: Ten první, z kinematografické revue v r. 2011, The West Wing and the Psychology of Democracy autorů Vento a Escriva, pojednává o americkém politickém televizním seriálu. Další z následujícího roku z International Journal of Psychology (ICP) referuje o příspěvku Psychologie demokracie a demokratizace na Světovém kongresu psychologie (Klicperová-Baker, 2012), obdobně jako záznam z roku 2016, který referuje o mé zvané přednášce na ICP (Klicperová-Baker, 2016) Psychology of Democracy: Paradoxes of democracy, social psychological preconditions for democracy, and current dilemmas. V témže roce se objevuje článek Psychology of Democracy (Panjwani, 2016), příznivá knižní recenze na stejnojmennou knihu F. M. Moghaddama (2016). Tato publikace Americké psychologické asociace se soustřeďuje zejména na psychologické aspekty institucionálních předpokladů tzv. ‘aktualizované demokracie’. Její obsah je tedy od mého pojetí velice odlišný.

V tomto autoreferátu podávám souhrn děl, která ve svém celku podávají poměrně pestrý přehled obsahu možné nové vědní oblasti Psychologie demokracie. Studie, kapitoly a monografie, které zmiňuji, byly napsány buď samostatně či s mými kolegy z oborů politologie, sociologie a historie. Jde o sondy do historie (zlomové politické okamžiky), analýzu současnosti (politická kultura, nacionalismus, slušnost) i o syntetické pokusy o projekci do budoucna (teorie občanství). Spolu s kolegy jsme metodologicky přispěli ke studiu politické kultury, občanské slušnosti, nacionalismu a prožitků sociální frustrace, provedli jsme empirické sondy odhadující výskyt těchto proměnných na studentských vzorcích i na rozsáhlých národních a mezinárodních výběrech. Operacionalizovali jsme pojem demokratických i nedemokratických mentalit a porovnali jejich výskyt napříč Evropou. Analyzovali jsme psychologické aspekty demokracie (a demokratického míru) a její paradoxy. Věřím, že téma psychologie demokracie si zaslouží soustředěnou pozornost a doufám, že tento můj skromný příspěvek k tomu přispěje.

Literatura

- * Studie, které jsou podkladem disertační práce, (*) dílčí kapitoly uvedených prací
- Albright, M. (2018). https://www.brainyquote.com/quotes/madeleine_albright_130994
- Almond, G., & Verba, S. (1989). *The Civic Culture: Political Attitude and Democracy in Five Nations*. Princeton, NJ.: Princeton University Press.
- Ariely, G. (2011). Constitutional patriotism, liberal nationalism and membership in the nation: An empirical assessment. *Acta Politica*, 46(3): 294–319.
- Balibar, E. (2015). *Citizenship*. Cambridge: Polity Press.
- Beisel, D. R. (2004). *The Suicidal Embrace: Hitler, the Allies, and the Origins of the Second World War*. New York: Circumstantial Productions.
- von Beyme, K. (2001). Citizenship and the European Union. In: K. Eder, & B. Giesen (Eds.), *European Citizenship between National Legacies and Postnational Projects* (str. 61-85). Oxford: Oxford University Press.
- Bridges, T. (1997). *The Culture of Citizenship: Inventing Postmodern Civic Culture* (SUNY series in Social and Political Thought). New York: SUNY.
- Brunnbauer, U., & Troebst, S. (2007). *Zwischen Amnesie und Nostalgie. Die Erinnerung an den Kommunismus in Südosteuropa*. Köln: Böhlau.
- Čvančara, J. (2002, 2003, 2007). *Někomu život, někomu smrt*. Svazky: 1939-1941, 1941-1943, 1943-1945, Praha: Laguna.
- Dainov, E., & Gamizov, V. (1995). *Politics, reform & daily life: evolution of popular attitudes to key issues in the reform process in Bulgaria (1993-1994)*. Sofia: Centre for Social Practices.
- Dollard, J., Miller, N. E., Doob, L. W., Mowrer, O. H., & Sears, R. R. (1939). *Frustration and Aggression*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Feierabend, I. K., & Feierabend, R. L. (1971). The relationship of systemic frustration, political coercion, and political instability: a cross-national analysis. In: J. V. Gillespie, B. A. Nesvold (Eds.), *Macro-quantitative Analysis: Conflict, Development, and Democratization* (str. 141-188). Sage, Beverly Hills, CA.
- (*)Feierabend, I. K., Hofstetter, C. R., & Klicperova-Baker, M. (1999). Styles of nationalism. In: M. Klicperová-Baker (Ed.), *Ready for Democracy? Civic Culture and Civility with a Focus on Czech Society* (str. 217-240). Praha: Psychologický ústav AV ČR. ISBN 80-86174-01-8.
- *Feierabend, I. K., & Klicperová-Baker, M. (2015). Freedom and psychological proximity as preconditions of nonviolence: the social psychology of democratic peace. *South African Journal of Psychology*, 45(4), 564-577. ISSN 0081-2463.
- Formánková, P., & Koura, P. (2008). *Žádáme trest smrti! Propagandistická kampaň provázející proces s Miladou Horákovou a spol.* Praha: Ústav pro studium totalitních režimů.
- Fibich, J. (1996). Sociální a personální parametry totality. In: *Transformace české společnosti 1989–1995* (str. 252–261). Brno: Doplněk.
- Gioni, M., Gregory, J., Valdez, S., & Phillips, L. (2011). *Ostalgia*. New York: New Museum.
- Goldfarb, J. C. (1991). *Beyond Glasnost: The Post-totalitarian Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gudauskas, R., Hofstetter, C. R., Feierabend, I. K., & Klicperová-Baker, M. (1999). Young elites and the civic culture in post-communist Lithuania: A Q-Factor analytic assessment of Lithuanian student responses. *Informacijos Mokslai*, 10, 7-30. ISSN 1392–0561
- Gurr, T. R. (1972). A causal mode of civil strife: a comparative analysis using new indices. In: I. K. Feierabend, R. Feierabend & T. R. Gurr (Eds.), *Anger, Violence, Politics. Theories and Research* (str. 184-222). Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, N. J.,
- Habermas, J. (1995) Citizenship and national identity: Some reflections on the future of Europe. In: R. Beiner (Ed.), *Theorizing Citizenship* (str. 255–281). NY: State University of New York Press.

- Haidt, J. (2012). *The Righteous Mind. Why Good People Are Divided by Politics and Religion*. New York: Random House.
- Havel, I. (2017). Osobní komunikace.
- Held, D. (1995). *Democracy and the Global Order*. Cambridge: Polity.
- Hofstetter, C. R., Feierabend, I. K., Synak, B., & Klicperová-Baker, M. (2000). Young elites and the civic culture in post-communist Poland: A Q-Factor analytic assessment of Polish students. *Polish Sociological Review*, 1(129): 87-109.
- Holý, L. (2010). *Malý český člověk a skvělý český národ: Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. Praha: Slon.
- Hřebíčková, M., & Graf, S. (2014). Accuracy of National Stereotypes in Central Europe: Outgroups Are Not Better than Ingroup in Considering Personality Traits of Real People. *European Journal of Personality*, 28(1), 60-72.
- Huntington, S. (1991). *The Third Wave: Democratization in the Late 20th Century*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Churchill, W. (1947/2018). <https://winstonchurchill.org/resources/quotes/the-worst-form-of-government/>
- Kahneman, D. (2013). *Thinking Fast and Slow*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Kahneman, D., & Tversky, A. (1984). Choices, values, and frames. *Am. Psychol.* 39(4): 341-350.
- Kant, I. (1795/1999). *K věčnému míru*. Praha: Oikoymenh.
- Klicperová, M. (1996). Psychology of Transition. *Bulletin PsÚ*, 2 (4): 1-46. https://kramerius.lib.cas.cz/search/i.jsp?pid=uuid:cecdcc9b-f503-4b6d-8a1a-7dfc9f251ad3#periodical-periodicalvolume-periodicalitem-page_uuid:bde02f39-4606-4dc1-9b95-bd222beb50fb
- Klicperová, M. (1997). *Political Psychology: Psychology of Transition to Democracy with a Case Study of the Czech Republic*. Praha: Council of International Educational Exchange a Psychologický ústav AVČR. <https://kramerius.lib.cas.cz/search/i.jsp?pid=uuid:459e583a-266e-48fd-b58c-e8892e1998ce&q=&fq=keywords:%22psychologie%22>
- Klicperová, M. (1998). Post-totalitní syndrom? *Československá psychologie*, 42(4): 344-350.
- Klicperová, M. (autor), & Feierabend, I. (konzultant) (2008). *Od totalitní zkušenosti k demokratickému charakteru. Výzkumná zpráva*. Praha: Ministerstvo zahraničních věcí. <https://www.mzv.cz/file/382338/zpravaMZV.pdf>
- *Klicperová, M. Feierabend, I. K., & Hofstetter, C. R. (1997a). In the search for a postcommunist syndrome. A theoretical framework and empirical assessment. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 7(1): 39-52.
- Klicperová, M., Feierabend, I. K., & Hofstetter, C. R. (1997b). Nonviolent Conflict Resolution and Civic Culture. The Czechoslovak Experience. In Bjorkqvist, K. Fry, D. P. (Eds.), *Cultural Variation in Conflict Resolution. Alternatives to Violence* (str. 173-182). Lawrence Erlbaum Associates, Publishers. Mahwah, NJ. ISBN 978-0805822229
- (*)Klicperová-Baker, M. (1999a). Introduction: Main postulates, concepts, terminology. In: M. Klicperová-Baker (Ed.), *Ready for Democracy? Civic Culture and Civility with a Focus on Czech Society* (str. 9-14). Praha: Psychologický ústav AV ČR. ISBN 80-86174-01-8.
- (*)Klicperová-Baker, M. (1999b). Ready for democracy? Czech democratic heritage and present day youth. In: M. Klicperová-Baker (Ed.), *Ready for Democracy? Civic Culture and Civility with a Focus on Czech Society* (str. 85-110). Praha: Psychologický ústav AV ČR.
- *Klicperová-Baker, M. (2003). Občanský éthos a demokratičnost: výsledky reprezentativního výzkumu v České republice a na Slovensku. *Československá psychologie*, 47(4) 301-318.
- Klicperová-Baker, M. (2008). Education for Citizenship and Democracy: The Case of the Czech Republic. In: J. Arthur, I. Davies, & C. Hahn (Eds.), *Sage Handbook of Citizenship and Democracy* (str. 158-174). London: Sage.

- Klicperová-Baker, M. (2012). Psychology of democracy and democratisation: Experience from Central and Eastern Europe. *International Journal of Psychology*, 47, p. 694.
- *Klicperová-Baker, M. (2014a). A Character Assassination Attempt: The Case of Václav Havel. In E. Shiraev, & M. Icks (Ed.), *Character Assassination throughout the Ages* (str. 253-269). London: Palgrave Macmillan. ISBN 9781137397867.
- *Klicperová-Baker, M. (2014b). Psychologie demokracie, transformace a totality. In: M. Blatný (Ed.), *Člověk v kontextech celoživotního vývoje* (pp. 95-110). Brno: Psychologický ústav AV ČR, v. v. i. ISBN 978-80-86174-18-1.
- *Klicperová-Baker, M. (2015). Czech Rhetoric of 1989 and Václav Havel. *Advances in the History of Rhetoric*, 18 (Supplement), 87-108. ISSN 1536-2426.
- Klicperová-Baker, M. (2016). Psychology of Democracy: Paradoxes of democracy, social psychological preconditions for democracy, and current dilemmas. *International Journal of Psychology* 51, p. 919.
- *Klicperová-Baker, M. (2017). *Czech-American Relations. Shared history, compatibility of attitudes, and the importance of democracy* San Diego: San Diego State University - Montezuma Publishing, 50 p. ISBN 978-0-7442-9339-5.
- *Klicperová-Baker, M. (v tisku a). Show Trials in Communist Countries: Psychology of the Ultimate Cases of Character Assassination S. Samoylenko, & E. Shiraev (Eds.), *Handbook of Character Assassination and Reputation Management*. London, UK: Routledge.
- *Klicperová-Baker, M. (v tisku b). The Central European experience of war and peace: The nonviolent Czech case. In: M. Celinski, & K. M. Gow (Eds.), *War or Peaceful Transformation. Multidisciplinary and International Perspectives*. New York: Nova Science Publishers, Inc.
- *Klicperová-Baker, M. (v tisku c). Coping with violence and adversity: General typology and concrete illustrations on Czech case. In: M. Celinski a K. M. Gow (Eds.), *War or Peaceful Transformation. Multidisciplinary and International Perspectives*. New York: Nova Science Publishers, Inc.
- *Klicperová et al. (1999). *Ready for Democracy? Civic Culture and Civility with a Focus on Czech Society*. Praha: Psychologický ústav AV ČR. ISBN 80-86174-01-8.
- (*)Klicperová-Baker, M., Feierabend, I. K., & Hofstetter, C. R. (1999a). Post-communist syndrome. In: M. Klicperová-Baker (Ed.), *Ready for Democracy? Civic Culture and Civility with a Focus on Czech Society* (str. 161-184). Praha: Psychologický ústav AV ČR.
- (*)Klicperová-Baker, M., Feierabend, I. K., & Hofstetter, C. R. (1999b). Peaceful Conflict Resolution in Czechoslovakia. In: M. Klicperová-Baker (Ed.), *Ready for Democracy? Civic Culture and Civility with a Focus on Czech Society* (str. 161-184). Praha: Psychologický ústav AV ČR.
- Klicperová-Baker, M., Feierabend, I. K., & Kostlán, A. (2014). Forgotten 167 days? Coping with the trauma of the Munich agreement by the Second Czechoslovak Republic (October 1938-March 1939). *Presentation at the Scientific Meeting of the International Society of Political Psychology*. 7.-14. července, Ergife Palace Hotel, Řím.
- Klicperová-Baker, M., Feierabend, I., & Košťál, J. (2010). Post-komunistický syndrom: Duševní dědictví. Teoretický rámec a empirické nálezy. In V. Ripka (Ed.), *Dvacet let poté - komunistické režimy ve střední a východní Evropě jako společné dědictví* (str. 1-5). Praha: Ústav pro studium totalitních režimů. ISBN 978-80-87211-40-3.
- *Klicperová-Baker, M., Feierabend, I. K., Kovacheva, S., Titarenko, L., Košťál, J., & Hofstetter, C. R. (2007). *Demokratická kultura v České republice: Občanská kultura, ethos a vlastenectví ze srovnávacího pohledu*. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-1433-7.
- *Klicperová-Baker, M., & Košťál, J. (2015). European Sociopolitical Mentalities: Identifying Pro- and Antidemocratic Tendencies Part I – Individual citizens' perspective. *European Societies*, 17(3): 301-332. ISSN 1461-6696.
- *Klicperová-Baker, M., & Košťál, J. (2016). Toward empirical assessment of the European demos and public sphere: comparing democratic value orientations of citizens and elites. In H. G. Sicakkan, (Ed.), *Integration, Diversity and the Making of a European Public Sphere* (pp. 183-208). Northampton: Edward Elgar Publishing Limited

- *Klicperová-Baker, M., & Košťál, J. (2017). Post-communist democracy vs. totalitarianism: Contrasting patterns of need satisfaction and societal frustration. *Communist and Post-Communist Studies*, 50(2): 99-111. ISSN 0967-067X.
- *Klicperová-Baker, M., & Košťál J. (2018). Democratic values in the post-communist region: the incidence of traditionalists, skeptics, democrats and radicals. In N. Lebedeva, R. Dimitrova & J. Berry (Eds.), *Changing values and identities in the post-communist world. Societies and political orders in transition*. (pp. 27-52). Springer Verlag.
- Koralewicz, J., & Ziolkowski, M. (1990). *Mentalność Polaków*. Poznań: Nakom.
- Kovacheva, S., Klicperová-Baker, M. & Titarenko, L. (2004). Political Culture and Political Activity of Central-Eastern European Youth. In: P. E. Mitev, & J. Riordan (Eds.), *Towards Non-violence and Dialogue Culture in South East Europe*. Sofia: 'Ivan Hadjiyski' Institute for Social Values and Structures.
- Kruglanski, A. W., & Webster, D. M. (1996). Motivated closing of the mind: "seizing" and "freezing". *Psychol. Rev.*, 103 (2): 263-283.
- Kymlicka, W., & Norman, W. (1994). Return of the citizen: A survey of recent work on citizenship theory. *Ethics*, 104(2): 352-381.
- Lukavská, K., Klicperová-Baker, M., Lukavský, J., & Zimbardo, P. G. (2011). ZTPI – Zimbardův dotazník časové perspektivy. *Československá psychologie*, 55(4), 356-373.
- Lukeš, I. (2013) The terror machine behind the 17th century witch trial in Schönberg and the postwar Stalinist purge in Prague. In: A. Ableitinger, & M. Moll (Eds.), *License to detect: Festschrift für Siegfried Beer* (str. 208-235). Graz: Institut für Geschichte.
- Marlinová, O. (1992). Psychoanalytical analysis of totalitarian mentality. *Československá psychologie*, 36(5): 432-448.
- Marody, M. (1991). Antinomies of collective subconsciousness. *Social Research*, 55: 1-2.
- Marshall, T. H. (1950). *Citizenship and social class and other essays*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mihailescu, I. (1993) Mental stereotypes in the first years of post-totalitarian Romania. *Government and opposition* 28(3), 315.
- Mikheyev, D. (1987). The Soviet Mentality. *Political Psychology*, 8(4), 491-523.
- Miller, T. (2006). *Cultural Citizenship: Cosmopolitanism, Consumerism and Television in a Neoliberal Age*. Philadelphia: Temple University Press.
- Miłosz, C. (1953). *Zniewolony umysł*. Paris: Instytut Literacki.
- Moghaddam, F. M. (2016). *Psychology of Democracy*. Washington, D. C.: American Psychological Association.
- Müller, J. W. (2007). *Constitutional Patriotism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Obrdlík, A. J. (1942). "Gallows Humor" - A Sociological Phenomenon *American Journal of Sociology*, 47(5): 709-716.
- Panjwani, F. (2016). Psychology of Democracy. *London Review of Education*, 14(3): 98-100.
- Pehe, J. (2002). *Vytunelovaná demokracie*. Praha: Academia.
- Peroutka, F. (1991). *Jací jsme. Demokratický manifest*. Praha: Středočeské nakladatelství.
- Pynsent, R. B. (1994). *Questions of Identity: Czech and Slovak Ideas of Nationality and Personality*. Oxford: Oxford University Press.
- Ross, A. (2007). Multiple Identities and Education for Active Citizenship. *British Journal of Educational Studies*, 55(3): 286-303.
- Rummel, R. J. (1994). *Death by Government. Genocide and Mass Murder since 1900*. New Brunswick, NJ.: Transaction.
- Rupnik, J., & Hvižďala, K. (2009). *Příliš brzy unavená demokracie*. Praha: Portál.
- Russett, B. (1993). *Grasping the Democratic Peace*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Scheye, E. (1991). Psychological notes on Central Europe 1989 and beyond. *Political Psychology*, 12(2): 331-334.
- Schlamm, W. (1938). Cizinec o Čechách. *Přítomnost XV*, No 1, 9-11.
- Srnc, J., & Klicperová-Baker, M. (1999). Freedom and Responsibility. In: *Ready for Democracy? Civic Culture and Civility with a Focus on Czech Society* (str. 185-216). Praha: Psychologický ústav AV ČR. ISBN 80-86174-01-8.
- van Steenbergen, B. (1994). Towards a global ecological citizen. In: D. Van Steenbergen (Ed.), *The Condition of Citizenship* (str. 141-152). London: Sage.
- STEM (2008). Průzkum: Češi by se měli nejvíce stydět za politické procesy 50. let. *Informace z výzkumu Trendy 10/2008*. Praha: STEM.
- Stevenson, N. (1997) Globalization, national cultures and cultural citizenship. *Sociological Quarterly*, 38(1): 41-66.
- Stewart, Q. T., 2006. Reinvigorating relative deprivation: a new measure for a classic concept. *Soc. Sci. Res.*, 35(3): 779-802.
- Stránský, M. K. (2000). *Češi nechtějí demokracii*. Chomutov: Milenium Publishing.
- Sztompka, P. (1993) Civilizational incompetence: the trap of post-communist societies, *Zeitschrift für Soziologie*, 22, 85-95.
- Šebek, M. (1990). Das falsche Selbst in einem totalitären Regime. *Sigmund Freud House Bulletin*, 14, 29-35.
- Tischner, J. (2005). *Etyka solidarnosci and Homo sovieticus*. Krakow: Znak.
- Turner, B. S. (2001). Outline of a general theory of cultural citizenship. In: N. Stevenson (Ed.), *Culture and Citizenship*. London: Sage.
- Turner, B. S. (1994). Postmodern Culture/ Modern Citizens. In: D. Van Steenbergen (Ed.), *The Condition of Citizenship* (str. 153-168). London: Sage.
- Tyszka, K. (2009). "Homo Sovieticus" two decades later. *Polish Sociological Review*, No. 168, 507-522.
- Urry, J. (1990). *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies* (Theory, Culture and Society Series). 1st Edition London: Sage.
- Urry, J. (1998) Globalisation and Citizenship. Department of Sociology, Lancaster University, Lancaster <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/papers/Urry-Globalisation-and-Citizenship.pdf> přístup 27. listopadu 2018.
- Vainshtein, G. (1994). Totalitarian public consciousness in a posttotalitarian society – The Russian case in the general context of postcommunist developments. *Communist and post-communist studies* 27(3), 247-259.
- Vasak, K. (1979/1982) *For the third generation of human rights: the rights of solidarity*. International Institute of Human Rights, Strasbourg, July 1979.
- Vento, A. J., & Escriva, R. R. (2011). The West Wing and the Psychology of Democracy. *Atalante-Revista de Estudios Cinematográficos* No 11, str. 44+.
- Watts, M. W. (1994). Was there anything left of the socialist personality – Values of Eastern and Western German Youth at the beginning of Unification. *Political Psychology*, 15(3): 481-508.
- World Values Survey (2008). <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSCContents.jsp?CMSID=Findings> (přístup 15. prosince 2018).
- Yuval-Davis, N. (1997). *National spaces and collective identities: Borders, boundaries, citizenship and gender relations*. Inaugural Lecture, University of Greenwich. Citováno dle J. Urry (2000). *Sociology beyond Societies: Mobilities for the twenty-first century*. London: Routledge.
- Zeman, M. (1992) Post-totalitarian transition: risk and opportunity. *Futures*, 24(2): 118-21.

Resumé

Podkladem disertace je soubor prací (knih, kapitol, článků a přednášek), které ve svém souhrnu představují *tématicky ucelený přehled stavebních prvků psychologie demokracie*, rodícího se odvětví politické psychologie. *Psychologie demokracie se soustředí na zkoumání sociálně psychologické podstaty demokracie, na projevy demokratičnosti a možností její kultivace*. Studie, které jsou podkladem disertační práce, vznikaly v uplynulém dvacetiletí a obsahují teoretické analýzy, empirické práce, praktické metodiky i syntetická shrnutí. Soubor prací je členěn do pěti tématických oddílů.

První oddíl je zaměřen na psychologické otázky *totality*. Pojednává o otázkách vnitřní (psychologické) a vnější (politické) svobody a vyrovnávání se s útlakem na individuální i národní úrovni. Obsahuje mj. analýzy psychologického nátlaku během politických procesů, očerňujících politických kampaní (nezdařeného pokusu o tzv. ‘character assassination’ V. Havla), rétoriky za totality a během demokratické revoluce. Zvláštní pozornost je věnována empirické analýze *uspokojování potřeb za totality a nyní* (studie provedená spolu s J. Košťálem) využívající Maslowovy teorie. Ukázalo se, že vzorce uspokojení jsou v silném kontrastu (Graf 1) a současnost se v mnohém jeví problematičtější než totalitní minulost. To lze mj. vysvětlit i takovými psychologickými fenomény, jako je efekt recentnosti, motivovaná amnézie dle Kruglanského, Kahnemanovým postřehem, že lidé pocítují ztráty silněji než zisky. S reminiscencí a resentmentem souvisí též tematika časové perspektivy (autorka převedla do češtiny Zimbardův inventář časové perspektivy ZTPI, ve spoluautorství ověřila jeho psychometrické vlastnosti a použití v klinické praxi). Závěr oddílu je věnován *post-totalitnímu syndromu (PTS)*, tj. souboru symptomů, které autorka identifikovala v post-totalitních zemích (pasivita, naučená bezmocnost, negativita, absence ctností aj.). Tento syndrom ve spoluautorství empiricky ověřovala: Záhy po revoluci na českém studentském vzorku nebyl PTS pozorován (Klicperová, Feierabend, Hofstetter), ale byl potvrzen v pozdějších šetřeních jak na vlastních datech v postkomunistickém regionu (N=3,470), tak sekundární analýzou dat Evropské studie hodnot (EVS) s J. Košťálem (44 zemí, N = 63,281).

Druhý oddíl je věnován *klíčovým okamžikům českých/československých dějin* a jejich psychologickým aspektům. *Mnichovu* věnovaná studie reaguje na knihu *Suicidal Embrace*, ve které psychoanalytik Beisel argumentuje, že čeští vůdci i celý národ měl sebevražedné tendence. Proti tomuto pojetí dějin snesla autorka historická svědectví - dobový tisk i obsahová analýza tehdejší poezie. Dalším ohniskem zájmu je *druhá republika*, provokativní tím, že se jedná o období historicky pozapomenuté, tak tím, že jeho interpretace se diametrálně různí. Téma je tak kontroverzní, že i autorský kolektiv (Klicperová-Baker, Feierabend, Kostlán) byl nucen uzavřít svou studii dvěma kontrastními interpretacemi: dysforickým psychohistorickým a konsenzuálním politologickým pohledem. Na případu *sametové revoluce* (mimoходом za ‘sametovou’ byla označována již revoluce v r. 1918), jsou dokumentovány prvky, které přispěly k nenásilnému průběhu převratu (mj. role elit, nenásilná hesla a symboly, důraz na demokratičnost a slušnost, vlídné chování davu, kreativita i spiritualita). Závěr oddílu je věnován konkrétním příkladům nenásilného řešení konfliktů v české tradici (viz Tabulka 2) i obecnějším faktorům, které k volbě nenásilných strategií vedly: tradiční humanismus (Chelčický), demokratismus (Masaryk, Havel), občanská kultura, sekulární racionalita, (život je tady a teď), modernita, neimperialistický obranný patriotismus, skromnost i kreativní obranné mechanismy (‘švejkování’, šibeniční humor a intelektualizování), ovšem Češi se ve 20. století opakovaně ocitali v asymetrických konfliktech proti mocné přesile. Ale i za demokratických podmínek a v rovnovážném konfliktu se Češi chovají nenásilně (sametová revoluce 1989, sametový rozvod 1992).

Tématem třetího oddílu je *občanství* (zejména jeho kvalitativní, psychologický obsah). Tradiční kategorizace občanství T. H. Marshalla, jenž vymezil občanské, politické a sociální občanství, je aktualizována pro 21. století, kdy fenomén bratrství dostává nové, nemateriální obsahy – viz Tabulka 6. V současné době, kdy převládají práva nad odpovědností, je třeba posilovat morální aspekt občanství a podporovat sofistikovanost, samostatnost a odpovědnost, a to pomocí vzdělávání,

socializace, prosperity a vlády práva (Obr. 1.). Druhá část tohoto oddílu je věnována empirické studii evropských mentalit provedené spolu s J. Košťálem. Inspirací byla kulturní mapa světa Ingleharta a Welzela, která ovšem nebere v úvahu diverzitu uvnitř jednotlivých zemí. Nám se sekundární analýzou dat Evropské studie hodnot (EVS) podařilo dosáhnout jemnější kategorizace na sekularizované a religiózní demokraty, nedemokratické skeptiky, netolerantní ekonomicky deprivované tradicionalisty a autoritářské náboženské radikály (viz Tabulka 8). Uvedené psycho-politické mentality jsme identifikovali ve všech 44 zkoumaných evropských zemích, byly ovšem zastoupené v různé míře (Tabulka 9), která odrážela psycho-politické rozdíly jednotlivých evropských regionů. Ve všech zemích se mezi elitami nacházelo více demokratů než ve zbytku populace.

Čtvrtý oddíl se soustředí na *psychologické aspekty demokratičnosti*, a to jak z pohledu psychologie osobnosti (výčet stěžejních pro-demokratických rysů), tak z hlediska politické psychologie. Prezентujeme empirické výsledky národních i mezinárodních analýz politické kultury, nacionalismu a občanského éthosu (slušnosti). Tyto studie byly prováděny buď ve spolupráci s kolegy ze San Diego State University (politologové Hofstetter a Feierabend) či s českým kolegou, sociologem a statistikem Košťálem. Pro každou z uvedených tří charakteristik je čtenář seznámen s originální metodou jejího zjištění a s empirickými výsledky na mezinárodních studentských vzorcích či národních výběrech, viz též monografie *Ready for Democracy? and Demokratická kultura v České republice*. Např. v *politické kultuře* v porevolučním období se projevila ideální loajální a participativní občanská kultura českých studentů (v kontrastu mj. s pasivní kritičností tehdejších studentů na Slovensku). Pozdější analýzy národních vzorků ve střední Evropě (N=3470) ukázaly aspirace ke vzornému občanství u výrazné části českých, ale i běloruských občanů, zároveň ale potvrdily výskyt post-totalitního syndromu u významné části zvl. bulharských a slovenských respondentů (zejména méně vzdělaných a níže postavených občanů zklamaných transformačními procesy). Empirické sondy dále ukázaly rozdíly mezi *stylem nacionalismu* amerických a českých studentů (vyšší úroveň občanského nacionalismu Američanů a kulturního nacionalismu Čechů) a mj. i zajímavé rozdíly mezi Čechy a Moravany (vyšší hodnocení českého jazyka a rozhodnější odmítání náboženství u jedněch, intenzivnější vnímání tradičního jídla a nápojů jako etnického rysu u druhých). Potvrdilo se, že identita středoevropských národů je zakotvena především v národním jazyce (s výjimkou Bělorusů), ale další etnické hodnoty (jako kultura a dějiny) byly většinou až za občanskými hodnotami, jako je mírumilovnost, svoboda a lidská práva. Tento výsledek lze interpretovat v pojmech liberálního kulturního nacionalismu. Analýza *občanského éthosu* pomocí Q-faktorové analýzy přinesla mj. výrazný český faktor Tolerantního hédonistického liberalismu a mezinárodní východoevropský faktor Závislého a po bezpečí toužícího negativistického postkomunismu (tedy potvrzení post-totalitního syndromu). V závěru oddílu je vztahena politická kultura k občanské morálce (Tabulka 12) se závěrem, že *ke vzornému občanství se nejsilněji vztahovaly hned dva vzájemně si odporující typy občanského éthosu*: ctnostný křesťanský konzervatismus a tolerantní hédonistický liberalismus. (Ten sice nekoreluje s dobrým občanstvím tak silně jako křesťanské ctnosti, ale zdá se být lepší 'protilátkou' proti nedemokratickému poslušnému parochialismu, postkomunismu i nedemokratickému rebelantství.

Závěrečný oddíl je věnován *nové disciplině -- psychologii demokracie*. Je uveden teoretickými postřehy, především *základním paradoxem demokracie* spočívajícím v tom, že ač je demokracie institucionalizovaným systémem řešení konfliktů, sama je na neustálých a sotva smířitelných konfliktech založena (např. svoboda versus rovnost). Je uvedena studie s Feierabendem, ve které je motto demokracie 'svoboda-rovnost-bratrství' převedena do psychologického jazyka (nízká frustrace, vertikální a horizontální blízkost). Tyto faktory mohou být jak socio-psychologickými základy demokracie, tak dosud chybějícím teoretickým vysvětlením demokratického míru. Závěrem je konstatováno, že psychologie demokracie se již jako samostatná odvětví ustavuje, ať implicitně (existuje již řada sociologických, politologických a psychologických prací, které obsahově této disciplině odpovídají) anebo explicitně (pojem psychologie demokracie již vchází v obecnou známost). Především se lze nadít, že tento mladý obor může přispět k poznání i zlepšení současné situace.

Résumé

This dissertation is based on a collection of books, chapters, articles and presentations which as a whole represent a *thematically integrated set of building blocks of Psychology of Democracy*, a nascent field in Political Psychology. *The Psychology of Democracy* focuses on research of the social psychological substance of democracy, manifestation of democratic features and possibilities for their fostering. The studies this dissertation is based on were created in the last two decades and include theoretical analyses, empirical studies, practical methods, and synthetic summaries. The works are divided into five thematic sections.

The first section is focused on psychological aspects of *totalitarianism*. It deals with questions of inner (psychological) and outer (political) freedom and coming to terms with oppression on individual and national levels. Among others, it contains analyses of psychological oppression during show trials, smearing campaigns (a failed attempt at 'character assassination' of V. Havel), rhetoric under the totalitarian régime and during the democratic Velvet Revolution. Special attention is paid to the empirical analysis of need satisfaction under totalitarianism and now (a study conducted together with J. Košťál), applying the theory of A. Maslow. The patterns of satisfaction turned out to be in a sharp contrast (Graph 1) and the current situation turned out to be in many aspects more problematic than the past. That can be, among others, explained by such psychological phenomena as the effect of recency, motivated amnesia according to Kruglanski, Kahneman's observation that people experience losses more intensely than gains. Reminiscence and resentment are also closely related to the subject of time perspective. (The author translated the Zimbardo Time Perspective Inventory into Czech and in co-authorship verified its psychometric properties and application in clinical practice.) This section is concluded by the post-totalitarian syndrome (PTS), i.e., a pattern of symptoms which the author identified in the post-totalitarian countries (passivity, learned helplessness, negativism, and lack of virtues, among others). The author verified the incidence of PTS empirically in co-authorship with her colleagues. Soon after the revolution of 1989, PTS was not observed in the Czech student sample (Klicperová, Feierabend, Hofstetter 1997a), but it was confirmed in later surveys in the post-communist region (original data, N = 3.470) and by a secondary analysis of the European Values Study with J. Košťál (EVS, 44 countries, N = 63.281).

The second section is devoted to the psychological aspects of key moments of *Czech/Czechoslovak history*. The study of *Munich* reacts to the book *Suicidal Embrace*, in which the psychoanalyst Beisel argues that the Czech leaders and the nation as a whole possessed suicidal tendencies which were satisfied by the Nazi Munich Agreement. The author counters this interpretation of history by multiple historical testimonies – such as the press of the period or content analysis of poetry of the time. Another point of interest is *The Second Czechoslovak Republic*, provocative since it is an almost forgotten period, interpretation of which is so controversial that even the co-authors (Klicperová-Baker, Feierabend, and Kostlán) concluded their study with two contrasting versions: a dysphoric psychohistorical and consensual political science interpretations. The *Velvet Revolution* of 1989 is attractive by the variety of features which contributed to its non-violent character (mainly the role of elites, nonviolent slogans and symbols, the democratic character and civility of the masses, creativity and spirituality). The section is concluded by a *historical review of Czech conflict resolution* (Tab. 2) and factors leading to the non-violent strategies: traditional humanism (Chelčický), democratism (Masaryk, Havel), civic culture, secular rationality (life is here and now), modernism, non-imperialistic defensive patriotism, humbleness, creative defensive mechanisms ('švejking', gallows humor, and intellectualization); importantly, the Czechs in the 20th c. kept finding themselves in asymmetrical conflicts against superior powers. Yet, even under democratic conditions and in a symmetrical conflict, Czechs tend to behave nonviolently (Velvet Revolution 1989, Velvet Divorce 1992).

The theme of the third section is *citizenship*, especially its qualitative psychological content. The traditional categorization by T. H. Marshall (civic, political, and social citizenship) has been updated for the 21st c., in which fraternité acquired new, immaterial contents (Tab. 6). At the present time,

when rights prevail over responsibility, it is imperative to strengthen the moral aspect of citizenship, along with sophistication, independence, and responsibility, by means of education, socialization, prosperity, and the rule of law (Figure 1). The final part of this segment is devoted to the empirical study of *European mentalities* executed with J. Košťál. It was inspired by the groundbreaking cultural world map by Inglehart and Welzel, which, however, neglects cultural diversity within individual countries. In contrast, our secondary analysis of the European Values Study identifies various mentalities within countries, resulting in a typology of: Secular and Religious Democrats, Non-democratic Skeptics, Intolerant Economically Deprived Traditionalists and Authoritarian Religious Radicals (Tab. 8). These five types occur in all 44 European countries under study in various quantities (Tab. 9) and thus psycho-politically characterize respective European regions. Elites were more democratic than the rest of the population in all countries.

Section four deals with the *psychological aspects of democratic spirit*, both from the perspective of democratic personality (main pro-democratic features) and political psychology. Results of empirical studies of national and international research are presented, namely analyses of political culture, nationalism and civility. These studies were conducted either in cooperation with colleagues from San Diego State University (political scientists Hofstetter and Feierabend) or with a Czech colleague, sociologist and statistician J. Košťál. Monographs *Ready for Democracy?* and *The Democratic Culture in the Czech Republic* describe the methodology and present detailed results drawn from international student and national samples. For example, in the post-revolutionary period, the Czech students manifested an ideal loyal and participative civic *political culture* (contrasting with passive criticism of students in Slovakia at that time). Subsequent analyses of national samples in Central Europe (N = 3,470) indicated aspiration to model citizenship in substantial parts of the Czech but also Belarussian citizens and a confirmation of the PTS in a significant part of especially Bulgarian and Slovak respondents (mainly those with lesser education and lower SES). Empirical probes further indicated interesting differences between *the styles of nationalism* in American and Czech students (higher levels of civic nationalism in Americans and of cultural nationalism in the Czechs) as well as differences between the Czechs and Moravians (higher ranking of the Czech language and more decisive rejection of religion by the Czechs and more intense perception of traditional cuisine and drinks as an ethnic feature in Moravians).

The identity of Central European nations was anchored mainly in their national languages (except Belarussians), but other ethnic values (such as culture and history) were mostly ranked behind such civic values as peacefulness, freedom, and human rights. This result can be interpreted in terms of liberal cultural nationalism. The analysis of *civility* in which we used Q-factor analysis, revealed an outstanding Czech factor of Tolerant Hedonistic Liberalism and an international Eastern European factor of Dependent and Safety Seeking Negativistic Postcommunism (confirming the PTS). The conclusion of the section relates political culture and civility: It is concluded that *Model Citizenship is particularly strongly related to two, almost incompatible types of civility: Virtuous Christian Conservatives and Tolerant Hedonistic Liberals*. While Tolerant Hedonistic Liberalism does not correlate with model citizenship as strongly as the Christian Virtues, Liberalism appears to be a stronger ‘antidote’ against Non-democratic Obedient Parochialism, Postcommunism and Non-democratic Rebelliousness (Tab. 12)

The final section is devoted to the *new discipline – Psychology of Democracy*. It is introduced by theoretical points, especially by the *basic paradox of democracy: although democracy is an institutionalized conflict resolution system, it is based on perpetual and barely reconcilable conflicts* (e. g., freedom vs. equality). In a study with Feierabend, the democratic motto ‘liberté-égalité-fraternité’ is converted into the language of social psychology: low frustration, vertical and horizontal closeness. These three concepts can be also considered socio-psychological foundations of democracy or the still missing theoretical explanation of democratic peace. It is concluded that Psychology of Democracy is already being established as a new discipline, both implicitly (many studies in psychology, political science and sociology fulfill the contents of Psychology of Democracy) or explicitly (‘Psychology of Democracy’ already appears in the scholarly literature). This young discipline bears a promise of contributing to the knowledge and betterment of the human condition.